मूषक-परिव्राजककथा

षष्ठो भागः

अस्ति चम्पकाऽभिधानायां नगर्यां परिव्राजकाऽऽवसथः। तत्र चूडाकर्णो नाम परिव्राजकः प्रतिवसति। स च भोजनाऽवशिष्टभिक्षान्नसहितं भिक्षापात्रं नागदन्तकेऽवस्थाप्य स्वपिति, अहं च तदन्नम् उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य प्रत्यहं भक्षयामि। अनन्तरं तस्य प्रियसुहृद् वीणाकर्णो नाम परिव्राजकः समायातः, तेन सह नानाकथाप्रसङ्गाऽवस्थितो मम त्रासार्थं जर्जरवंशखण्डेन चूडाकर्णो भूमिमताडयत्। तं तथाविधं दृष्ट्वा वीणाकर्ण उवाच-सखे किमिति मम कथाविरक्तोऽन्यासक्तो भवान्?

व्याख्या-चम्पकाभिधानायां='चम्पका'इति नाम यस्याः सा तस्याम्, नगर्यां=पुर्याम्, परिव्राजकावसथः=सन्यासिनाम् आश्रमः (सर्वं परित्यज्य वृजन्ति ये ते परिव्राजकाः) अस्ति=वर्तते, तत्र=तस्मिन् स्थाने, आश्रमे इत्यर्थः, चूडाकर्णो नाम= 'चूडाकर्ण' इति नाम्ना प्रसिद्धः, परिव्राजकः=सन्यासी, प्रतिवसति=निवसति, कथायां भूते वर्तमानस्य प्रयोगः, स च=असौ (चूडाकर्णः), भोजनावशिष्टभिक्षान्नसहितं= भोजनात् अदनात् अवशिष्टं च तत् भिक्षान्नम्, याचनात् प्राप्तमन्नं तेन सहितं युक्तम्, भिक्षापात्रं=याचनार्थं भाजनम्, नागदन्तके=दारुमयकीलके ('खूँटी'इति भाषायाम्), अवस्थाप्य=निधाय, स्वपिति=शेते, अहं च=एष हिरण्यकः, तदन्नम् =अवशिष्टान्नम्, उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य=बारं-बारं कूर्दित्वा, प्रत्यहं=प्रतिदिनम्, भक्षयामि =खादामि, अनन्तरं=ततः, तस्य=चूडाकर्णस्य इत्यर्थः, प्रियसुहृद्=प्रियमित्रम्, वीणकर्णो नाम='वीणाकर्ण' इति नाम्ना प्रसिद्धः, परिव्राजकः=सन्यासी, समायातः= आगतः, तेन सह=चूडाकर्णेन साकम्, नानाकथाप्रसङ्गावस्थितः=बहुकथावतरणे समासक्तोऽपि, मम=मूषकस्य इत्यर्थः, त्रासार्थं=भयार्थम्, जर्जरवंशखण्डेन= जर्जरःजीर्णः वंशखण्डः-यष्टिकारूपः तेन('बाँस' इति भाषायाम्), चूडाकर्णः=प्रसिद्धः परिव्राजकः, भूमिम्= धराक्षेत्रम्, अताडयत्=ताडयति स्म, तम्=अमुम् चूडाकर्णम् इत्यर्थः, तथाविधं=ताडने एव मनः यस्य तथाभूतम्, दृष्ट्वा=विलोक्य, वीणाकर्णः= अभ्यागतः सन्यासी, उवाच =आह, सखे=हे मित्र चूडाकर्ण!, किमिति=किमर्थम्, मम =वीणाकर्णस्य इत्यर्थः, कथाविरक्तः=कथायां निरनुरागः, अन्यासक्तः= अन्यमनस्कः, भवान्=तत्र भवान्, पूजनीयः इत्यर्थः।

व्याकरणम्-

समासः-भोजनावशिष्टभिक्षान्नसहितं=भोजनात् अवशिष्टम् इति भोजनावशिष्टं च तत् भिक्षान्नम् इति भोजनावशिष्टभिक्षान्नं तेन सहितः तम् (तृतीया तत्पुरुषः)। नानाकथाप्रसङ्गावस्थितः=नाना च ताः कथाः इति तासां प्रसङ्गः इति नानाकथाप्रसङ्गः तस्मिन् अवस्थितः नानाकथाप्रसङ्गावस्थितः (सप्तमी तत्पुरुषः)।

प्रकृति प्रत्ययः-समायातः=सम्+आ+या+क्त+सु। परिव्राजकः=परि+ वृज्+ण्वुल्+सु। अवस्थितः=

अव+स्था+क्त+सु। दृष्ट्वा=दृश्+क्त्वा।

सन्धिः-परिव्राजकावसथः=परिव्राजक+आवसथः(अ+आ=आ दीर्घः)। नागदन्तकेऽवस्थाप्य = नागदन्तके+ अवस्थाप्य (ए+अ= ए पूर्वरूपम्)। अभ्यासक्तः= अभिः+आसक्तः (इ+आ='या'यण्)।

मुखं प्रसन्नं विमला च दृष्टिः कथानुरागो मधुरा च वाणी।
स्नेहोऽधिकः सम्भ्रमदर्शनःा सदानुरक्तस्य जनस्य लक्ष्म॥1॥

प्रसङ्गः-अत्र सदानुरागयुक्तस्य पुरुषस्य लक्षणं निरूपयन् प्राह-

अन्वयः-मुखम् प्रसन्नम्, दृष्टिः च विमला, कथानुरागः, वाणी च मधुरा, स्नेहः अधिकः सम्भ्रमदर्शनं च सदा अनुरक्तस्य जनस्य लक्ष्म।

व्याख्या-मुखम्=आननम्, प्रसन्नम्=प्रसादयुक्तम्, दृष्टिः च=अवलोकनम् च, विमला=दोषरहिता, कथानुरागः=वार्तालापप्रीतिः, वाणी च=वाक् च, मधुरा= मनोरञ्जनी, स्नेहः=अनुरागः, अधिकः=प्रचुरः, सम्भ्रमदर्शनम् च= त्वरयावलोकनं च, सदा = सर्वदा, अनुरक्तस्य = अनुरागयुक्तस्य, जनस्य = पुरुषस्य, लक्ष्म = लक्षणम् (भवतीति शेषः)।

सरलार्थः-यस्य जनस्य मुखं सदैव प्रसन्नं भवति, दृष्टिः शुद्धा भवति, वार्तालापे प्रीतिः दृश्यते, वाण्यां च कटुता न भवति। स्नेहाधिक्यं यस्मिन् दरीदृश्यते। मित्रान् द्रष्टुं यः सर्वदा तत्परो भवति। स सदानुरक्तो जनो भवति।

व्याकरणम्- कथानुरागः=कथायाम् अनुरागः इति कथानुरागः(स. तत्पु.)। सम्भ्रमदर्शनम्=सम्भ्रमेण दर्शनम् इति (तृ.तत्पु.)। प्रसन्नम्=प्र+सद्+ क्त+सु (अम्)। दृष्टिः=दृश्+क्तिन्+सु। स्नेहः=स्निह्+घञ्+सु। दर्शनम्=दृश्+ल्युट्+ सु(अम्)। सदानुरक्तस्य = सदा + अनुरक्तस्य (आ+अ=आ दीर्घः)। स्नेहोऽधिकः=स्नेहो+अधिकः (ओ+अ=ओ पूर्वरूपम्)।

अदृष्टिदानं कृतपूर्वनाशनममाननं दुश्चरितानुकीर्तनम्।
कथाप्रसङ्गेन च नामविस्मृतिर्विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणम्॥2॥

प्रसङ्गः-विरक्तजनस्य लक्षणमत्र वर्णितमस्ति-

अन्वयः-अदृष्टिदानम्, कृतपूर्वनाशनम्, अमाननम्, दुश्चरितानुकीर्तनम्, कथाप्रसङ्गेन च नामविस्मृतिः, विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणम्(भवति)।

व्याख्या- अदृष्टिदानम् = अवीक्षणम्, कृतपूर्वनाशनम् = विहितपूर्वोपकारचिन्तनम्, अमाननम्= सत्काराभावः, दुश्चरितानुकीर्तनम्=दुराचारचर्चा, कथाप्रसङ्गेन च =वार्तालापावसरेण च, नामविस्मृतिः= नामधेयविस्मरणम्, विरक्तभावस्य=विरक्तभावोपेतस्य, जनस्य=पुरुषस्य, लक्षणम्=चिह्नम् (भवतीति शेषः)।

व्याकरणम् -

अदृष्टिदानम्=दृष्टेः दानम् इति दृष्टिदानम्, न दृष्टिदानम् इति अदृष्टिदानम् (नञ् तत्पुरुष)। कथाप्रसङ्गेन= कथायाः प्रसङ्गः कथाप्रसङ्गः तेन (षष्ठी तत्पुरुषः)। अमाननम्=न+मान्+ल्युट्+सु। विस्मृतिः=वि+स्मृ+क्तिन्+सु। दुश्चरितानुकीर्तनम्= दुश्चरित+अनुकीर्तनम्।

सरलार्थः- यो जनो लोकस्य कस्मिन्नपि पदार्थे दृष्टिं न ददाति, परोपकारं करोति परं श्रेयो नेच्छति, सत्कारभावस्यापि इच्छां न करोति, दुराचारचर्चायां प्रवृत्तो न भवति, वार्तालापसमये अभिधेयमपि विस्मरति, एतत्सर्वं विरक्तजनस्य लक्षणं वर्तते।

चूडाकर्णेन उक्तम् -भद्र! नाहं विरक्तः, किन्तु पश्य अयं मूषको मम अपकारी सदा पात्रस्थं भिक्षान्नमुत्प्लुत्य भक्षयति। वीणाकर्णो नागदन्तमवलोक्य आह-क थमयं मूषकः स्वल्पबलोऽप्येतावद् दूरमुत्पतति? तदत्र? केनापि

कारणेन भवितव्यम्।

व्याख्या-चूडाकर्णेन=एतन्नामकेन सन्यासिना, उक्तम्=भणितम्, भद्र= सौम्य, अहं=चूडाकर्णः, न विरक्तः=अनुरक्तः, किन्तु=परम्, पश्य=अवलोकय, अयम् =एषः, मूषकः=आखुः, मम=मे, चूडाकर्णस्य इत्यर्थः, अपकारी=अपकारकः, सदा= सर्वदा, पात्रस्थं=पात्रेस्थितम्, भिक्षान्नम्=भिक्षया सःितम् अन्नम्, उत्प्लुत्य= कूर्दित्वा, भक्षयति=खादति, वीणाकर्णः=एष सन्यासी, नागदन्तम्=भित्तिस्थं कीलकम्, अवलोक्य = दृष्ट्वा, आह = उवाच, अयम् = एषः, मूषकः = आखुः, स्वल्पबलोऽपि = नागदन्तं प्राप्त्यर्थमपरिपूर्णं बलं यस्य सः तादृशः सन् अपि, एतावत् दूरम्=अत्युच्चैः, कथम् उत्पतति=केन कारणेन कूर्दति, तत्=तस्मात्, अत्र=इह, उत्पतने इत्यर्थः, केनाऽपि कारणेन=केनाऽपि हेतुना, भवितव्यम्=स्थातव्यम्।

व्याकरणम्-

स्वल्पबलः=स्वल्पं बलं यस्य सः (बहु.)। पात्रस्थं=पात्रे स्थितमिति पात्रस्थम् (स.तत्पु)। विरक्तः=वि+ रञ्ज्+क्त। अवलोक्य= अव+ लोक्+ल्यप्। भवितव्यम्=भू+तव्यत्।

नाहं=न+अहम् (अ+अ=आ दीर्घः:)। ममाऽपकारी=मम+अपकारी (अ+ अ=आ दीर्घः) स्वल्पबलोऽप्येतावत्=स्वल्पबलः+अपि+एतावत् (गुण-पूर्वरूपं, इ+ ए=ये यण्)।

क्षणं विचिन्त्य परिव्राजकेनोक्तम् -कारणःात्र धनबाहुल्यमेव प्रतिभाति।

व्याख्या- क्षणं=किःित्कालम्,विचिन्त्य=विचार्य,परिव्राजकेन=सन्यासिना, उक्तम्=कथितम्, कारणं=हेतुः, अत्र=कूर्दने, धनबाहुल्यमेव वित्ताधिक्यमेव, प्रतिभाति =विज्ञायते।

व्याकरण-धनबाहुल्यम्=धनस्य बाहुल्यम् (ष.तत्पु.)। विचिन्त्य=वि+चिन्त् +ल्यप्। उक्तम्=वच्+क्त।

धनवान् बलवांल्लोके सर्वः सर्वत्र सर्वदा।
प्रभुत्वं धनमूलं हि राज्ञामप्युपजायते॥3॥

प्रसङ्गः- धनस्य महत्त्वमत्र वर्णितमस्ति-

अन्वयः-सर्वः धनवान् लोके सर्वत्र सर्वदा बलवान् (भवति) हि राज्ञाम् अपि प्रभुत्वं धनमूलम् उपजायते।

व्याख्या- सर्वः=सकलः, धनवान्=अर्थवान्, लोके=संसारे, सर्वत्र= सर्वस्मिन् स्थाने, सर्वदा=सदैव, बलवान्=शक्तिसम्पन्नः, भवतीति शेषः, हि=यतः, राज्ञामपि=नृपाणामपि, प्रभुत्वम्=आधिपत्यम्। धनमूलं=वित्तहैतुकम्, उपजायते= उत्पद्यते।

सरलार्थः-लोके धनस्य महिमा सर्वोपरि वर्तते। धनवान् सर्वत्र अर्थात् स्वदेशे, विदेशे च, दुर्भिक्षे सुभिक्षे च सर्वशक्तिसम्पन्नो भवति। नृपाणां प्रभुत्वमपि धनेन एव चलति।

व्याकरणम् -

समासविग्रहः-धनमूलम्=धनम् एव मूलम् (कर्म.धा.)।

प्रत्ययः-धनवान्=धन+मतुप्(मत्)। बलवान्=बल+मतुप् (मत्)। प्रभुत्वं= प्रभु+त्व। सर्वदा=सर्व+दा।

सन्धिः- बलवांल्लोके=बलवान्+लोके (परसवर्णः)

ततः खनित्रमादाय तेन परिव्राजकेन विवरं खनित्वा चिरसःितं मम धनं गृहीतम्। ततः प्रभृति प्रत्यहं निजशक्तिहीनः सत्त्वोत्साहरहितः स्वाहारमप्युत्पादयितुमक्षमः सत्रासं मन्दम् उपसर्पन् चूडाकर्णेन अवलोकितः। ततस्तेनोक्तम् -

व्याख्या -ततः=तदनन्तरम्, खनित्रम्=खननयन्त्रम् (कुद्दालम् इत्यर्थः) आदाय=गृहीत्वा, तेन परिव्राजकेन सन्यासिना, विवरं=बिलम्, खनित्वा=विदार्य, चिरसःितम्=दीर्घसमयेन संगृहीतम्, मम=मे, धनं=वित्तम्, गृहीतम्= अपहृतम्, ततः प्रभृति=तस्मात्कालादारभ्य, प्रत्यहं=प्रतिदिनम्, निजशक्तिहीनः=शरीरबलेन शून्यः, सत्त्वोत्साहरहितः=

मनस उत्साहेन शून्यः, स्वाहारमपि=उदरपूर्त्यर्थं स्वस्य भोजनमपि, उत्पादयितुम्=उपार्जयितुम्, अक्षमः=असमर्थः, सत्रासं=भयेन सहितम् मन्दं=शनैः शनैः, उपसर्पन्=गच्छन्, चूडाकर्णेन=एतन्नामकेन सन्यासिना, अवलोकितः=दृष्टः, ततः= अवलोकनानन्तरम्, तेन=चूडाकर्णेन। उक्तम्=कथितम्।

व्याकरणम्- समास-विगृहः-निजशक्तिहीनः निजस्य शक्तिः तया हीनः(तृ. तत्पु.) स्वाहारं=स्वस्य आहारं स्वाहारं (ष.तत्पु.) अक्षमः=न क्षमः अक्षमः (नञ् तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-आदाय = आ + दा + ल्यप्। खनित्वा=खन्+इट्+क्त्वा। उत्पादयितुम्=उत्+पद्+णिच्+ तुमुन्। उपसर्पन्=उप+सृप्+शतृ।

सन्धिः- प्रत्यहम्-प्रति+अहम्(यण्)। सत्त्वोत्साहरहितः=सत्त्व+उत्साह-रहितः (गुणः)। ततस्तेनोक्तम्=ततः+ तेन+उक्तम् (सत्वं गुणः)। तानि अविकलानि इन्द्रियाणि, तदेव नाम, सा अप्रतिहता बुद्धिः, तदेव वचनम्, स एव पुरुषः, अर्थोष्मणा विरहितः क्षणेन हि अन्यः भवतीति एतद्विचित्रम्।

व्याख्या-तानि=धनवद्दशायां, यानि=तान्येव, अविकलानि=काणत्वादिरहितानि, इन्द्रियाणि=चक्षुरादीनि, तदेव नाम=धनाढ्यावस्थायां यत् नाम तदेव नाम अस्ति, सा=धनवदवस्थायां तादृशी एव, अप्रतिहता =तीक्ष्णा, बुद्धिः=विवेकः, तदेव वचनम्=धनावस्थायां यद् वचनम् तदेव, स एव पुरुषः धनवदवस्थायां य स एव जनः, अर्थोष्मणा=द्रव्यस्य गर्वेण, विरहितः=शून्यः, क्षणेन=अल्पसमयेन, हि=निश्चयेन, अन्यः=विपरीतः, सतेजा अपि निस्तेजाः भवति =जायते, एतद्विचित्रम्=इदं विस्मयकरम्।

व्याकरणम्- अविकलानि = न विकलानि अविकलानि (नञ्. तत्पु.)। अर्थोष्मणा=अर्थस्य ऊष्मणा अर्थोष्मणा (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- प्रतिहता = प्रति+हन्+क्त+टाप्। बुद्धिः=बुध्+क्तिन्। वचनम्=वच्+ल्युट्।

सन्धिः-तदेव=तत्+एव (जश्त्वम्)। अर्थोष्मणा=अर्थ+ऊष्मणा (गुणः)। भवतीति=भवति+इति (दीर्घः:)।

धनेन बलवांल्लोको धनाद्भवति पण्डितः।
पश्यैनं मूषकं पापं स्वजातिसमतां गतम्॥4॥

प्रसङ्गः-धनेनैव लोके सर्वाणि कार्याणि सिध्यन्ति। इत्याह-

अन्वयः-लोकः धनेन एव बलवान् भवति, धनात् एव पण्डितः (भवति) स्वजातिसमतां गतम्, पापम् एनं मूषकम् पश्य।

व्याख्या-लोकः=जनः, धनेन एव=वित्तेन एव, बलवान्=शक्तिसम्पन्नः, भवति=जायते, धनात् एव=वित्तादेव, पण्डितः=विद्वान् च भवति, स्वजातिसमतां =आत्मजातितुल्यताम्, जातं=प्राप्तम्, पापम्=पापाचारिणम्, एनम्=इमम्, मूषकम्= आखुम्, पश्य=विलोकय।

सरलार्थः-कोऽपि जनो यदि धनवान् भवति तर्हि स एव बलवान् भवति। यतो धनेन एव सर्वाणि कार्याणि सिध्यन्ति। यो धनी स एव पण्डितः, यतोहि शिक्षा प्राप्त्यर्थमपि धनस्य आवश्यकता भवति।

व्याकरणम्-

स्वजातिसमतां=स्वस्य जातिः स्वजातिः (ष.तत्पु.)। स्वजातेः समतां (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- पण्डितः=पण्डा+इतच्। समतां=सम+तल्+टाप्+अम्। गतम्=गम्+क्त+अम्। बलवान्=बल+मतुप्।

संधि-पश्यैनम् पश्य+एनम् (वृद्धिः)। धनाद्भवति=धनात्+भवति (जश्त्वम्)। बलवांल्लोके=बलवान्+लोके

(परसवर्णः)।

अर्थेन तु विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः।
क्रियाः सर्वा विनश्यन्ति ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥5॥

प्रसङ्गः- 'धनाभावे सर्वाणि कार्याणि विनश्यन्ति।' इत्याह -

अन्वयः- अर्थेन तु विहीनस्य अल्पमेधसः पुरुषस्य यथा ग्रीष्मे कुसरितः तथा सर्वाः क्रियाः विनश्यन्ति।

व्याख्या- अर्थेन तु=वित्तेन तु, विहीनस्य=रहितस्य, अल्पमेधसः= तुच्छबुद्धेः, पुरुषस्य=नरस्य, यथा=येन प्रकारेण, ग्रीष्मे=निदाघे, कुसरितः=स्वल्पजलाः नद्यः, (तथा) सर्वाः=सकलाः, क्रियाः=कार्याणि, विनश्यन्ति=विनाशं गच्छन्ति।

सरलार्थः- अल्पज्ञजनस्य धनाभावे सर्वाणि कार्याणि विनश्यन्ति। यतोहि धनस्य आवश्यकता पदे-पदे भवति। यथा स्वल्पजलाः नद्यो ग्रीष्मर्तौ शुष्यन्ति।

व्याकरणम्-

समासः- अल्पमेधसः=अल्पा मेधा यस्य सः, तस्य अल्पमेधसः (बहु.)। कुसरितः=कुत्सिताः सरितः, कुसरितः (गतिसमासः)।

प्रकृति प्रत्ययः- विनश्यन्ति=वि+नश्+झि (लट्)

सन्धिः- पुरुषस्याल्पमेधसः=पुरुषस्य+अल्पमेधसः (दीर्घः)।

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः।
यस्यार्थाः स पुमांल्लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः ॥6॥

प्रसङ्गः- धनमेव साम्प्रतिके काले मानवस्य सर्वस्वम् इत्याह-

अन्वयः- लोके यस्य अर्थाः तस्य मित्राणि, यस्य अर्थाः तस्य बान्धवाः, यस्य अर्थाः सः पुमान् यस्य अर्थाः स हि पण्डितः।

व्याख्या- लोके=संसारे, यस्य=जनस्य, अर्थाः=धनानि सन्ति, तस्य= जनस्य, मित्राणि=सुहृदः, यस्य=जनस्य, अर्थाः=धनानि, तस्य=जनस्य, बान्धवाः= बन्धवो 'भवन्ति', यस्य अर्थाः सः=असौ जनः, पुमान्=पुरुषः, यस्य अर्थाः= यस्य नरस्य धनानि, स=असौ नरः, हि=निश्चयेन, पण्डितः=विद्वान् भवति।

सरलार्थः- संसारे यस्य धनमस्ति तस्य अनेकानि मित्राणि भवन्ति, तस्य एव बान्धवाः भवन्ति। स एव पुरुषः, स एव विद्वान् भवति। यस्य धनं नास्ति तस्य कुटुम्बिनोऽपि तं परित्यजन्ति।

व्याकरणम्- पण्डितः=पण्डा+इतच् यस्यार्थाः=यस्य+अर्थाः (दीर्घः)। पुमांल्लोके=पुमान्+लोके (परसवर्णः)।

अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च।
मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्वशून्या दरिद्रता ॥7॥

प्रसङ्गः- 'दरिद्रस्य कृते सर्वं शून्यम्।' इत्याह-

अन्वयः- अपुत्रस्य सन्मित्ररहितस्य च गृहम् शून्यम्, मूर्खस्य दिशः शून्याः दरिद्रता सर्वशून्या।

व्याख्या- अपुत्रस्य=सन्ततिरहितस्य, सन्मित्ररहितस्य=सुसुहृत्शून्यस्य च= तथा, गृहम्=भवनम्, शून्यम्= रिक्तम्, मूर्खस्य=अविवेकिनः, दिशः=पूर्वादयः, शून्याः = रिक्ताः, दरिद्रता=निर्धनता, सर्वशून्या=दरिद्रस्य कृते सर्वं शून्यप्रायं प्रतीयते इति।

सरलार्थः- यस्य सन्ततिर्न भवति, तस्य गृहं रिक्तं प्रतीयते। तथैव सन्मित्राभावेऽपि गृहं शून्यं भवति। मूर्खः कस्यापि जनस्य वार्तां न शृणोति अतः तस्य कृते सर्वाः दिशः शून्याः भवन्ति। परं दरिद्रतायां सत्यां सर्वं शून्यं प्रतीयते।

व्याकरणम् -

समासः- अपुत्रस्य=न विद्यमानः पुत्रः यस्य स अपुत्रः तस्य (उत्तरपदलोपि बहु.)। सर्वशून्या=सर्वा चाऽसौ

शून्या सर्वशून्या(कर्म.)।

प्रकृति प्रत्ययः- गृहम्=गृह्+क। दरिद्रता=दरिद्र+तल्+टाप्।

सन्धिः- सन्मित्ररहितस्य=सत्+मित्ररहितस्य (अनुनासिकः)।

दारिद्र्यान्मरणाद्वाऽपि दारिद्र्यमवरं स्मृतम्।
अल्पक्लेशेन मरणं दारिद्र्यमतिदुःसहम्॥8॥

प्रसङ्गः-दारिद्र्यं मरणादपि निकृष्टमस्ति। इत्याह-

अन्वयः-दारिद्र्यात् अपि वा मरणात् दारिद्र्यम् अवरं स्मृतम्। यतो मरणम् अल्पक्लेशेन, दारिद्र्यम् अतिदुःसहम्। (भवति)।

व्याख्या -दारिद्र्यात्=निर्धनत्वात्, अपि वा=अथवा, मरणात्=निधनात्, दारिद्र्यम्=निर्धनत्वम्, अवरम्=निकृष्टम्, स्मृतं=कथितम्, यतः=यतोहि, मरणम्= निधनम्, अल्पक्लेशेन=स्तोकदुःखेन, दारिद्र्यम्=निर्धनत्वम्, अतिदुस्सहम्=काठिन्येन सोढुं शक्यं भवति।

सरलार्थः-दारिद्र्यं मृत्योरपि गुरुतरं दुःखमस्ति। यतोहि मरणे तु अल्पदुःखं भवति तदपि कुटुम्बिभ्य एव भवति न च आत्मने। परं दारिद्र्यमेतादृशं दुःखमस्ति येन जीवनपर्यन्तं दुःखानुभूतिर्भवति।

व्याकरणम्-अल्पक्लेशेन=अल्पश्चाऽसौ क्लेशः तेन अल्पक्लेशेन (कर्मधा.)।

प्रकृति प्रत्ययः- मरणं=मृ+ल्युट्। दारिद्र्यम्=दरिद्र+ष्यञ्। स्मृतम् =स्मृ+ क्त। क्लेशः=क्लिश्+घञ्।

सन्धिः-दारिद्र्यान्मरणाद्वाऽपि=दारिद्र्यात्+मरणात्+वा+अपि (अनुनासिकः, जश्त्वं, दीर्घः)।

एतत्सर्वमाकर्ण्य मयाऽऽलोचितं- ममाऽत्रावस्थानमयुक्तमिदानीम्।

व्याख्या -एतत्=इदम्, सर्वम्=अखिलम् आकर्ण्य=श्रुत्वा,च। मया= चूडाकर्णेन, आलोचितं=सम्यक् विचारितम्, मम=वीणाकर्णस्य, अत्र=इह, (चूडाकर्णस्य गृहे), अवस्थानं=निवासः, इदानीम्=अस्मिन् काले, अयुक्तम्=अनुचितमस्ति।

व्याकरणम् -

समासः-अयुक्तम्=न युक्तम् (नञ, तत्पु.) ।

प्रकृति प्रत्ययः-अवस्थानम्=अव+स्था+ल्युट्। आलोचितम्=आ+लोच् +इट्+क्त।

सन्धिः-मयाऽऽलोचितम्=मया+आलोचितम् (दीर्घः)। ममात्रावस्थानम्=मम+ अत्र+अवस्थानम् (दीर्घः)।

अत्यन्तविमुखे दैवे व्यर्थे यत्ने च पौरुषे।
मनस्विनो दरिद्रस्य वनादन्यत् कुतः सुखम्॥9॥

प्रसङ्गः-भाग्ये, यत्ने पौरुषे च विपरीते सति मनस्वी वनं गच्छेत्। इत्याह-

अन्वयः-दैवे अत्यन्तविमुखे यत्ने पौरुषे च व्यर्थे (सति) मनस्विनः दरिद्रस्य वनात् अन्यत् सुखं कुतः।

व्याख्या-दैवे=भाग्ये, अत्यन्तविमुखे=अतिपराङ्मुखे, विपरीते वा, यत्ने= उद्योगे, पौरुषे च=पुरुषार्थे च, व्यर्थे=विफले सति, मनस्विनः=स्वाभिमानिनः, दरिद्रस्य= निर्धनस्य, वनात्=अरण्यात्, अन्यत्=अतिरिक्तम्, सुखम्=आनन्दः कुतः= क्व।

सरलार्थः-भाग्ये विपरीते सति उद्यमे पुरुषार्थे च व्यर्थे सति मनस्वी दरिद्रो वनं गच्छेत्, यतोहि तत्रैव तेन सुखं प्राप्तुं शक्यते नान्यत्र।

व्याकरणम् -अत्यन्तविमुखे=अत्यन्तं च तत् विमुखं तस्मिन् अत्यन्तविमुखे (कर्म.)।

प्रकृति प्रत्ययः- यत्ने=यत्+नङ्+ङि। कुतः=किम्+तसिल्।

सन्धिः-वनादन्यत्=वनात्+अन्यत्(जश्त्वम्)

मनस्वी म्रियते कामं कार्पण्यं न तु गच्छति।

अपि निर्वाणमायाति नाऽनलो याति शीतताम्॥10॥

प्रसङ्गः-मनस्वी स्वाभिमानस्य रक्षायै स्वप्राणानपि त्यजतीत्याह-

अन्वयः-मनस्वी कामं म्रियते कार्पण्यं न तु गच्छति, अनलः निर्वाणम् अपि आयाति शीततां न याति।

व्याख्या -मनस्वी=स्वभिमानी, कामं=यथेष्टम्, म्रियते=प्राणान् त्यजति, कार्पण्यं=दैन्यम्, न तु गच्छति=न हि प्राप्नोति, अनलः=अग्निः, निर्वाणम्=विनाशम्, आयाति=प्राप्नोति, शीतताम्=अनुष्णताम्, न याति=न गच्छति।

सरलार्थः-मनस्वी कदापि स्वाभिमानं न त्यजति कामं स मृत्युं प्राप्नोति यथा अग्निः शैत्यं न प्राप्नोति अपितु निर्वाणमायाति।

व्याकरणम् -कार्पण्यं=कृपण+ष्यञ्। शीतताम्=शीत+तल्+टाप्+अम्।

सन्धिः-नाऽनलः=न+अनलः (दीर्घः)।

कुसुमस्तवकस्येव द्वे वृत्ती तु मनस्विनः।
सर्वेषां मूर्ध्नि वा तिष्ठेद्विशीर्येत वनेऽथवा॥11॥

प्रसङ्गः-मनस्विनः पुरुषस्य कीदृशी गतिर्भवति इत्याह-

अन्वयः-मनस्विनः तु कुसुमस्तबकस्य इव द्वे वृत्ती भवतः। सर्वेषां मूर्ध्नि वा तिष्ठेत् अथवा वने विशीर्येत।

व्याख्या -मनस्विनः तु-स्वाभिमानिनः तु कुसुमस्तबकस्य =पुष्पगुच्छस्य, इव=यथा, द्वे वृत्ती=द्विविधे गती, भवतः इति शेषः, सर्वेषां=समस्तानाम्, मूर्ध्नि= शिरसि, वा=अथवा, तिष्ठेत्=वर्तेत, अथवा=वा, वने=अरण्ये, विशीर्येत= विनश्येत्।

सरलार्थः-यथा पुष्पगुच्छः सर्वेषां मस्तके शोभते अथवा वने एव विनाशं प्राप्नोति। तथैव मनस्वी जनोऽपि लोके ख्यातिं प्राप्नोति अथवा स्वामिमानविनाशे सति वने एव निवसति।

व्याकरणम् -कुसुमस्तबकस्य=कुसुमानां स्तबकः (ष.त.) तस्य।

प्रकृति प्रत्ययः- वृत्तिः=वृत्+क्तिन्।

सन्धिः-कुसुमस्तबकस्येव=कुसुमस्तबकस्य+इव (गुणः)। वनेऽथवा=वने+ अथवा (पूर्वरूपम्)।

यच्चान्यस्मै एतद्वृत्तान्तकथनं तदप्यनुचितम्।

व्याख्या- यत् च=अन्यदपि, अन्यस्मै=अपरस्मै, एतद्=इदम्, वृत्तान्तकथनम्=वार्ताविषयकं वचनम्, तदपि= न कदाचित्, अनुचितं=सम्यक् नास्ति।

व्याकरणम् -

समासः-वृत्तान्तकथनम्=वृत्तान्तस्य कथनं वृत्तान्तकथनम् (ष.त.)। अनुचितम्=न उचितम् इति अनुचितम् (नञ्.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- कथनम्=कथ्+ल्युट्।

सन्धिः- यच्चान्यस्मै=यत्+च+अन्यस्मै (श्चुत्वं, दीर्घः)। तदप्यनुचितम्= तदपि+अनुचितम्(यण्)।

अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च।
वःानःापमानःा मतिमान्न प्रकाशयेत्॥12॥

प्रसङ्गः-'बुद्धिमान् किं न प्रकाशयेत्' इत्याह -

अन्वयः-मतिमान् अर्थनाशं, मनस्तापम्, गृहे दुश्चरितानि च वःानम् च अपमानम् च न प्रकाशयेत्।

व्याख्याः-मतिमान्=बुद्धिमान्, अर्थनाशं=वित्तक्षयम्, मनस्तापम्=अन्तः करणदुःखम्, गृहे=गेहे, दुश्चरितानि च=दुराचरणानि च, वःानम्=परकृतं स्वप्रतारणम्, अपमानं च=परकृतां स्वावज्ञाम्, न=नहि, प्रकाशयेत्=परस्मै न कथयेत्।

सरलार्थः-लोके स एव बुद्धिमान् भवति यः स्वस्य वित्तक्षयं परस्मै न कथयति, अपितु पुरुषार्थेन धनमर्जयितुं

प्रयतते। तथैव मनसि यत् दुःखं तमपि, स्वगृहे किमपि अनुचितमाचरणं जातं तमपि, परेण वःितमपि, परकृतमपमानमपि परस्मै न कथयेत्।

व्याकरणम् -

समासः-अर्थनाशं=अर्थस्य नाशः तम् , (ष.तत्पु.)। मनस्तापं=मनसः तापः, तम् (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- वःानम्=वः्+ल्युट्। मतिमान्=मति+मतुप्।

सन्धिः- वःानःापमानःा=वःानम्+च+अपमानम्+च (अनुस्वारपरसवर्णः दीर्घः)।

यच्चाऽत्रैव याच्ञया जीवनं तदप्यतीवगर्हितम्।

व्याख्या-यच्च=अपरः, अत्रैव=अस्मिन्नेव स्थाने, याच्ञया=अभ्यर्थनया, जीवनम्=आजीविकालाभः। तदपि=तत्कर्म अपि, अतीव गर्हितम्=अतिनिन्दितम्।

व्याकरणम् -जीवनम्=जीव+ल्युट्। गर्हितम्=गर्ह्+क्त।

सन्धिः- यच्चात्रैव=यत्+च+अत्र+एव (श्चुत्वं, दीर्घः, वृद्धिः) तदप्यतीव= तत्+अपि+अतीव (जश्त्वं, यण्।)

वरं विभवहीनेन प्राणैः सन्तर्पितोऽनलः।
नोपचारपरिभ्रष्टः कृपणः प्रार्थ्यते जनः॥13॥

प्रसङ्गः-अर्थनाशे सति कृपणं जनं कदापि न प्रार्थयेत्। इत्याह -

अन्वयः-विभवहीनेन प्राणैः अनलः सन्तर्पितः इति वरम्, परम् उपचारपरिभ्रष्टः कृपणः जनः न प्रार्थ्यते।

व्याख्या- विभवहीनेन = धनरहितेन जनेन, प्राणैः = असुभिः, अनलः = अग्निः, सन्तर्पितः=तृप्तिं नीतः, इति वरं=श्रेष्ठम् (परन्तु) उपचारपरिभ्रष्टः=सत्काररहितः, कृपणः=कदर्यः, जनः=मनुष्यः, न प्रार्थ्यते=न याच्यते।

सरलार्थः-यदि मनस्विनो वित्तं विनश्यति, तर्हि स कस्यापि कृपणजनस्य गृहं याचनार्थं न गच्छेत्।

व्याकरणम् -उपचारपरिभ्रष्टः=उपचारात् परिभ्रष्टः इति उपचारपरिभ्रष्टः (पं.तत्पु.)। विभवहीनेन=विभवेन हीनः, तेन (तृतीया तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- सन्तर्पितः=सम्+तृप+णिच्+क्त। उपचारः=उप+चर्+घञ्।

सन्धिः-नोपचारपरिभ्रष्टः=न+उपचारपरिभ्रष्टः (गुणः)। सन्तर्पितोऽनलः= सन्तर्पितः+अनलः (उत्वं गुणः पूर्वरूपम्)।

दारिद्र्याद् ह्रियमेति ह्रीपरिगतः सत्त्वात् परिभ्रश्यते,
निस्सत्त्वः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते।
निर्विण्णः शुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते,
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो! निधनता सर्वापदामास्पदम्॥14॥

प्रसङ्गः-'दरिद्रता एव सर्वापदाम् आस्पदं भवति' इत्याह -

अन्वयः-दारिद्र्यात् ह्रियम् एति, ह्रीपरिगतः सत्त्वात् परिभ्रश्यते, निस्सत्त्वः परिभूयते, परिभवात् निर्वेदम् आपद्यते, निर्विण्णः शुचम् एति, शोकपिहितः बुद्ध्या परित्यज्यते, निर्बुद्धिः क्षयम् एति, अहो निधनता सर्वापदाम् आस्पदम् भवतीति शेषः।

व्याख्या- दारिद्र्यात्=निर्धनत्वात्, ह्रियम्=लज्जाम्, एति=याति, ह्रीपरिगतः =लज्जायुक्तः, सत्त्वात्=पराक्रमात्, परिभ्रश्यते=परिभ्रष्टो भवति, निस्सत्त्वः=निर्बलः, परिभूयते=तिरस्क्रियते, परिभवात्=तिरस्कारात्, निर्वेदम्=वैराग्यम्, आपद्यते= आप्नोति, निर्विण्णः=वैराग्ययुक्तः, शुचम्=दुःखम्, एति=प्राप्नोति, शोकपिहितः= दुःखावृत्तः, बुद्ध्या=धिया, परित्यज्यते=परिहीयते, निर्बुद्धिः=मतिशून्यः, क्षयं=नाशम्, एति=प्राप्नोति, अहो=आश्चर्यम्, निधनता=दरिद्रता, सर्वापदाम्=सकलापत्तीनाम्, आस्पदम्=स्थानम् (भवतीति शेषः)।

सरलार्थः-दरिद्रता एव सर्वदुःखानां मूलमस्ति। तस्मादेव मानवो लज्जां प्राप्नोति, लज्जायुक्तो जनः पराक्रमात् परिभ्रष्टो भवति। निर्बलः तिरस्क्रियते, तिरस्काराद् वैराग्यं प्राप्नोति। एवं निर्धनता सर्वापत्तीनां स्थानमस्ति।

व्याकरणम् -

समासः-ह्रीपरिगतः=ह्रियं परिगतः (द्वि.तत्पु.)। निर्बुद्धिः=निर्गता बुद्धिर्यस्य सः निर्बुद्धिः (बहु.)। शोकपिहितः=शोकेन पिहितः (तृतीया तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- परिगतः=परि+गम्+क्त। बुद्धिः=बुध्+क्तिन्।

सन्धिः-परिभवान्निर्वेदम्=परिभवात्+निर्वेदम् (अनुस्वारपरसवर्णः)। एत्यहो =एति+अहो (यण्)।

वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदनृतं,
वरं क्लैब्यं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम्।
वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवाक्येष्वभिरुचि
र्वरं भिक्षाशित्वं न च परधनाऽऽस्वादनसुखम्॥15॥

प्रसङ्गः-'शिष्टाचाराणां महत्त्वमत्र वर्णितम्'।

अन्वयः-मौनम् कार्यम् वरम् यत् अनृतम् वचनम् उक्तम्, न च वरम्। पुंसां क्लैब्यं वरम्, यत् परकलत्राभिगमनम् तत् न वरम्। प्राणत्यागः वरं या पिशुनवाक्येषु अभिरुचिः सा न वरा। भिक्षाशित्वं यत् परधनास्वादनसुखं तत् न वरम्।

व्याख्या-मौनम्=तूष्णीभवनम्, कार्यम्=कर्तव्यम्, इति वरम्=किंचित्-प्रियम्, यत् अनृतम्=असत्यम्, वचनम्=कथनम्, उक्तम्=अभिहितम्, तत् न वरं= किंचिदपि न प्रियम्, पुंसां=जनानाम्, क्लैब्यं=नपुंसकत्वम्, वरम्=किंचित् प्रियम्, यत् परकलत्राभिगमनम्=परस्त्रीसंभोगः, तत् न वरम्, प्राणत्यागः=मरणम्, वरः=ईषत्प्रियः, परं पिशुनवाक्येषु=खलोक्तिषु, या अभिरुचिः=प्रीतिः, सा न वरा=न ईषदपि प्रिया, भिक्षाशित्वं=भिक्षया प्राप्तान्नभोजनम्, वरम्=ईषत्प्रियम्, यत् परधनास्वादनसुखम्= अन्यवित्तोपभोगानन्दः, तत् न वरम्=नेषदपि प्रियम्।

सरलार्थः-असत्यवदनात् मौनं श्रेष्ठम्, अन्यस्त्रीसंभोगात् नपुंसकत्वं वरम्। दुष्टैः सह वार्तालापापेक्षया मरणं वरम्। परधनलालसापेक्षया भिक्षया जीवनयापनं वरं भवति।

व्याकरणम् -

समासः-प्राणत्यागः=प्राणानां त्यागः (ष.तत्पु.)। पिशुनवाक्येषु=पिशुनानां वाक्येषु (ष.तत्पु.)। परकलत्राभिगमनम्=परस्य कलत्रं परकलत्रम्, तेन सह अभिगमनम् (ष.तत्पु., तृ.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- क्लैब्यं=क्लीब+ष्यञ्। कार्यम्=कृ+ण्यत्। अभिगमनम् =अभि+गम्+ल्युट्। त्यागः= त्यज्+घञ्।

सन्धिः- पिशुनवाक्येष्वभिरुचिः=पिशुनवाक्येषु+अभिरुचिः(यण्)परधनास्वादनसुखम्=परधन+ आस्वादनसुखम् (दीर्घः)।

वरं शून्या शाला न च खलु वरो दुष्टवृषभो,
वरं वेश्या पत्नी न पुनरविनीता कुलवधूः।
वरं वासोऽरण्ये न पुनरविवेकाऽधिपपुरे,
वरं प्राणत्यागो न पुनरधमानामुपगमः॥16॥

प्रसङ्गः-'लोकव्यवहारे किं ध्यातव्यम्' इत्याह -

अन्वयः-शून्या शाला वरम्, दुष्टवृषभः न वरः खलु। वेश्या पत्नी वरम्, पुनः अविनीता कुलवधूः न , अरण्ये वासः वरम्, पुनः अविवेकाधिपपुरे न। प्राणत्यागः वरम्, पुनः अधमानाम् उपगमः न।

व्याख्याः-शून्या=रिक्ता, शाला=गोशाला, वरम्=किंचित्प्रियम्, दुष्टवृषभः =दोषयुक्तबलीवर्दः, न वरः=श्रेष्ठो न भवति, वेश्या=व्यभिचारिणी, पत्नी=भार्या, वरम् =मनाक्प्रियम्, पुनः=भूयः, अविनीता=क्रूरा, कुलवधुः=कुलीना स्त्री, न वरा=न श्रेष्ठा। अरण्ये=वने, वासः=निवासः, वरम्=किंचित्प्रियम्, पुनः=भूयः, अविवेका-धिपपुरे= विवेकशून्यस्वामिनगरे, वासः=निवासः, न=न श्रेष्ठः, प्राणत्यागः=मरणम्, वरम्=मनाक् प्रियम्, पुनः=भूयः, अधमानां= नीचानाम्, उपगमः=समीपगमनम्, न वरम्=किंचिदपि न प्रियम्।

सरलार्थः-गोशाला रिक्ता एव श्रेष्ठा, यदि तत्र दुष्टवृषयो निवसति तन्न युक्ता। वेश्या पत्नी अविनीता कुलवधूश्चानयोः वेश्या पत्नी वरा। विवेकशून्यनृपस्य राज्ये निवासात् अरण्ये वासः श्रेष्ठः। तथैव मरणं श्रेष्ठं परं नीचानां समीपगमनं किंचिदपि वरं नास्ति।

व्याकरणम् -

समासः-दुष्टवृषभः=दुष्टश्चाऽसौ वृषभः(कर्म.)। अविनीता=न विनीता (नञ् तत्पु.)। अविवेकाधिपपुरे=न विवेकः अविवेकः (नञ् तत्पु.)। अविवेकश्चाऽसौ अधिपः अविवेकाधिपः (कर्म.) तस्य पुरे (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-दुष्टः=दुष्+क्त। विनीता=वि+नी+क्त+टाप्। वासः= वस्+घञ्।

सन्धिः- वासोऽरण्ये=वासः+अरण्ये (उत्वं-गुणः-पूर्वरूपम्)। पुनरविनीता= पुनः+अविनीता (रुत्वम्)।

सेवेव मानमखिलं ज्योत्स्नेव तमो जरेव लावण्यम्।
हरिहरकथेव दुरितं गुणशतमप्यर्थिता हरति ॥17॥

प्रसङ्गः-याचनया गुणाः विनश्यन्ति दुर्गुणाश्च प्रादुर्भवन्ति इति दृष्टान्तैः आह-

अन्वयः-सेवा अखिलं मानम् इव, ज्योत्स्ना तम इव, जरा लावण्यम् इव, हरिहरकथा दुरितम् इव, अर्थिता गुणशतमपि हरति।

व्याख्या -सेवा=शुश्रूषा, अखिलं=सकलम्, मानम्=प्रतिष्ठाम्, इव=यथा, ज्योत्स्ना=चन्द्रिका, तमः= अन्धकारम्, इव=यथा, जरा=वृद्धत्वम्, लावण्यम्= सौन्दर्यम्, इव=यथा, हरिहरकथा=विष्णुशिवकथा, दुरितं=पापम्, इव=यथा, अर्थिता= याचकता, गुणशतं=शतसंख्यगुणान्, अपि, हरति-नाशयति।

सरलार्थः-मानवजीवने याचनावृत्ति र्हेया, यतोहि तया गुणा विनष्टा भवन्ति। यथा सेवा प्रतिष्ठां हरति, चन्द्रिका तमः हरति, वार्धक्यं लावण्यं विनाशयति, हरिहरकथा पापं हरति।

समासः-हरिहरकथा=हरिश्च हरश्च इति हरिहरौ तयोः कथा (द्वन्द्वः, ष.तत्पु.)। गुणशतम्=गुणानां शतं (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- मानम्=मा+ल्युट्। लावण्यम्=लवण+ष्यञ्।

सन्धिः-सेवेव=सेवा+इव(गुणः)। ज्योत्स्नेव=ज्योत्स्ना +इव(गुणः)।अप्यर्थिता =अपि+अर्थिता (यण्)।

तत् किमहं परपिण्डेन आत्मानं पोषयामि? कष्टं भोः। तदपि द्वितीयं मृत्युद्वारम्।

व्याख्या-तत्=तर्हि, किमिति प्रश्ने, अहं=मूषकः, परपिण्डेन=परान्नेन, आत्मानं =स्वकम्, पोषयामि=पालयामि, कष्टं भोः=महद्दुःखं तत्रापि, तदपि= परान्नमपि, द्वितीयम्=अपरम्, मृत्युद्वारम्=मरणद्वारमस्ति।

रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी।
यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः ॥18॥

प्रसङ्गः-लोके यानि कार्याणि मृत्युतुल्यानि तान्याह -

अन्वयः-रोगी, चिरप्रवासी, परान्नभोजी, परावसथशायी यत् जीवति तत् मरणम् यत् मरणम् सः अस्य विश्रामः।

व्याख्या-रोगी=रुग्णः,चिरप्रवासी=बहुकालं परदेशवासी,परान्नभोगी = अन्यान्नभोक्ता, परावसथशायी= परगृहशयनशीलः, यत् जीवति=प्राणान् धारयति, तत्= जीवनम्, मरणम्=मृत्युः, यत् मरणम्=यन् निधनम्, सः=मृत्युः,

अस्य= पूर्वोक्तजनस्य, विश्रामः=विश्रान्तिः।

सरलार्थः-यः सदैव रोगी स मृत्युतुल्यं जीवनं जीवति, बहुकालं यावत् परदेशवासी जनः कुटुम्बं प्रति स्वकर्तव्यं न पालयति, अतः तस्य जीवनमपि मृत्युतुल्यं, यः परगृहे भोजनं करोति तदपि मृत्युसमं, यः परगृहे स्वपिति स तत्र अपमानं सहते अतः तदपि मृत्युसाम्यं दुःखमस्ति।

व्याकरणम् -परान्नभोजी=परस्य अन्नं परान्नं तस्य भोजी परान्नभोजी (ष.तत्पु.)। परावसथशायी=परस्य आवसथः परावसथ तत्र शेते परावसथशायी।

प्रकृति प्रत्ययः-रोगी=रोग+इनि। मरणं=मृ+ल्युट्। विश्रामः=वि+श्रम्+ घञ्।

सन्धिः-परान्नभोजी=पर+अन्नभोजी(दीर्घः)। यन्मरणं=यत्+मरणम् (अनुासिकः)।

इत्यालोच्याऽपि लोभात् पुनरपि तदीयमन्नं गृहीतुं गृहमकरवम्।

व्याख्या- इति=एवम्, आलोच्य=सम्यक् विचार्य, अपि, लोभात्= लोभवशात्, पुनरपि=भूयोऽपि, तदीयम्=वीणाकर्णस्य। अन्नं=भोजनम्। गृहीतुं= लब्धुम्। गृहम्=यत्नम्। अकरवम्=कृतवान्।

लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम्।
तृषार्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः॥19॥

प्रसङ्गः-लोभजन्यानि दुःखानि कानि? इत्याह -

अन्वयः-बुद्धिः लोभेन चलति, लोभः तृषाम् जनयते। तृषार्तः मानवः इह परत्र च दुःखम् आप्नोति।

व्याख्या -बुद्धिः-मतिः, लोभेन=लोलुपतया, चलति=विचलिता भवति, लोभः=लिप्सा, तृषाम्=तृष्णाम्, जनयते=उत्पादयति, तृषार्तः=तृष्णापीडितः, मानवः= मनुष्यः, इह=अस्मिन् लोके, परत्र च=परलोके, दुःखम्=कष्टम्, आप्नोति=प्राप्नोति।

सरलार्थः-लोभेन बुद्धौ चःालता आगच्छति, लोभेनैव तृष्णा वर्धते, तृष्णापीडितो जनः सर्वत्र सर्वदा दुःखं प्राप्नोति।

व्याकरणम् -तृषार्तः=तृषया आर्तः(तृ.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- बुद्धिः=बुध्+क्तिन्। लोभः=लुभ्+घञ्।

सन्धिः- परत्रेह=परत्र+इह(गुणः)। बुद्धिश्चलति=बुद्धिः+चलति (सत्वं श्चुत्वम्)।

तदाऽहं मन्दं मन्दमुपसर्पंस्तेन वीर्णाकर्णेन जर्जरवंशखण्डेन ताडितश्चाचिन्तयम्- 'लुब्धो ह्यसन्तुष्टो नियतम् आत्मद्रोही भवति।'

व्याख्या -तदा=तदनन्तरम्, अहं=मूषकः, मन्दं मन्दं=शनैःशनैः, उपसर्पन्= गच्छन्, तेन वीणाकर्णेन=सन्यासिना, जर्जरवंशखण्डेन=जीर्णवंशांशेन, ताडितः= आहतः, अचिन्तयम्=विचारं कृतवान्, लुब्धः=लोलुपः, असन्तुष्टः= सन्तोषशून्यश्च, नियतं= निस्सन्देहम्, आत्मद्रोही=स्वानिष्टकारी, भवति=जायते।

व्याकरणम्-

जर्जरवंशखण्डेन=वंशस्य खण्डः वंशखण्डः (ष.त.) जर्जरश्चासौ वंशखण्डः जर्जरवंशखण्डः, तेन (कर्मधा.)। आत्मद्रोही=आत्मनः द्रोही (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- उपसर्पन्=उप+सृप्+शतृ। ताडित=ताड्+क्त। सन्तुष्टः= सम्+तुष्+क्त।

सन्धिः-ह्यसन्तुष्टः=हि+ असन्तुष्टः (यण्) तदाऽहम्=तदा+अहम् (दीर्घः)।

धनलुब्धो ह्यसन्तुष्टोऽनियतात्माऽजितेन्द्रियः।
सर्वा एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानसम्॥20॥

प्रसङ्गः-यस्य मानसं न तुष्टं तादृशो जनः सर्वदा दुःखीभवति। इत्याह -

अन्वयः-यस्य मानसं न तुष्टं 'तादृशः' धनलुब्धः, असन्तुष्टः, अनियतात्मा, अजितेन्द्रियः तस्य सर्वाः एव

आपदः भवन्ति।

व्याख्या -यस्य=जनस्य, मानसं=मनः, न तुष्टं=सन्तोषशून्यम्, तादृशः, धनलुब्धः=अर्थलोलुपः, सन्तुष्टः= सतृष्णः, अनियतात्मा=अवशीकृतचित्तः, अजितेन्द्रियः =अवशीकृतेन्द्रियः, तस्य=पूर्वोक्तजनस्य, सर्वाःसकलाः, एव, आपदः= विपत्तयः, भवन्तीति शेषः।

सरलार्थः-यस्य मनः तुष्टं न भवति स सर्वविपदावृत्तो भवति। स धनलुब्धः चःालः चपलेन्द्रियश्च भवति।

व्याकरणम् -अजितेन्द्रियः=न जितेन्द्रियः (नञ् तत्पु.) धनलुब्धः=धनस्य लुब्धः(ष.तत्पु.)।

प्रकृति-प्रत्यय :-तुष्टं=तुष्+क्त। लुब्धः=लुभ्+क्त।

सन्धिः-एवापदस्तस्य=एव+आपदः+तस्य (दीर्घः, सत्वं) ह्यसन्तुष्टः= हि+असन्तुष्टः(यण्)।

सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम्।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृत्तेव भूः ॥21॥

प्रसङ्गः-यस्य मानसं सन्तुष्टं तस्य सर्वाः सम्पत्तय भवन्ति। इत्याह-

अन्वयः-यस्य मानसं सन्तुष्टं तस्य सर्वाः सम्पत्तयः भवन्तीति शेषः। ननु उपानद्गूढपादस्य भूः चर्मावृत्ता इव।

व्याख्या-यस्य=जनस्य, मानसं=मनः, सन्तुष्टं=सन्तोषसहितं, तस्य= जनस्य, सर्वाः=सकलाः, सम्पत्तयः=सम्पदः, भवन्ति इति शेषः, ननु=निश्चयेन, उपानद्गूढपादस्य=चर्मपादुकावृत्तचरणस्य, भूः=समस्ता धरा, चर्मावृत्ता=अजिनसंवृत्ता, इव=यथा।

सरलार्थः-यथा चर्मपादुकावृत्तचरणो जनः अशेषां धरां चर्मावृत्ताम् इव मन्यते तथैव सन्तुष्टमनाः 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति भावनया सर्वाः सम्पदः आत्मनः स्वीकरोति।

व्याकरणम्-चर्मावृत्ता=चर्मणा आवृत्ता (तृ.तत्पु.)। उपानद्गूढपादस्य= उपानद्भ्यां गूढः उपानगूढः (तृ.तत्पु.)। उपानद्गूढः पादो यस्य सः उपानद्गूढपादः तस्य (बहु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- गूढः=गुह्+क्त। सम्पत्तिः=सम्+पद्+क्तिन्।

सन्धिः- चर्मावृत्तेव=चर्म+आवृत्ता+इव (दीर्घः, गुणः)।

संतोषामृततृप्तानां यत् सुखं शान्तचेतसाम्।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥22॥

प्रसङ्गः-यस्य मनः सन्तुष्टं स एव सुखी वर्तते। इत्याह -

अन्वयः-सन्तोषमृततृप्तानां शान्तचेतसाम्, यत् सुखं भवति इतश्चेतश्च धावताम् धनलुब्धानां तत् कुतः।

व्याख्या- सन्तोषामृततृप्तानाम्=सन्तुष्टिसुधातृप्तानाम्, शान्तचेतसाम्= स्थिरान्तः करणानाम्, यत्=यादृशम्, सुखम्=आनन्दः, भवतीति शेषः इतश्चेतश्च= प्रदेशान्तरे, धावताम्=परिभ्रमताम्, धनलुब्धानाम् =वित्तलोलुपानाम्, तत्=तादृशं सुखम्, कुतः=कस्मात् स्यात्।

सरलार्थ :-मनसः सन्तुष्टिरेव सर्वश्रेष्ठं सुखमस्ति। सा अमृततुल्या, यया जनः सर्वदा तृप्तो भवति। इतस्ततो धावन्तो जना अर्थात् असन्तुष्टाः कदापि सुखं न लभन्ते।

व्याकरणम्-

समासः-सन्तोषामृततृप्तानाम्=संतोष एव अमृतम्, सन्तोषामृतेन तृप्तः, तेषाम् (समानाधिकरण तत्पु., तृ.तत्पु.)। शान्तचेतसाम्=शान्तं चेतः येषां तेषां (बहु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- तृप्तः=तृप्+क्त। धावताम्=धाव्+शतृ+आम्। लुब्धः =लुभ्+क्त।

सन्धिः-इतश्चेतश्च=इतः+चेतः+च(गुणः सत्वं, श्चुत्वम्)। तद्धनलुब्धानां=तत्+ धनलुब्धानाम् (जश्त्वम्)।

तेनाऽधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुतिष्ठतम्।
येनाऽऽशाः पृष्ठतः कृत्वा नैराश्यमवलम्बितम्॥23॥

प्रसङ्गः-नैराश्यमेव मानवं शास्त्राध्ययनादिषु कार्येषु नियुक्ते। इत्याह -

अन्वयः-येन आशाः पृष्ठतः कृत्वा नैराश्यम् अवलम्बितम्, तेन सर्वम् अधीतम् तेन सर्वं श्रुतं, तेन सर्वम् अनुष्ठितम्।

व्याख्या-येन=जनेन, आशाः=अभिलाषान्, पृष्ठतः=पश्चात्, कृत्वा= विधाय, नैराश्यम्=आशाशून्यत्वम्, अवलम्बितम्=आश्रितम्। तेन=पुरुषेण, सर्वम्= सकलं शास्त्रम्, अधीतम्=पठितम्। तेन सर्वं श्रुतम्=आकर्णितम्, तेन सर्वम् अनुष्ठितम् =आचरितम्।

सरलार्थः-कोऽपि जनः आशान् परित्यज्य नैराश्यं प्राप्नोति, स शास्त्राध्ययने, शास्त्रश्रवणे, कर्मोपार्जने च प्रवर्तते।

व्याकरणम् -

प्रकृति प्रत्ययः-नैराश्यम्=निराश+ष्यञ्। श्रुतम्=श्रु+क्त। अधीतम्=अधि +इण्+क्त। कृत्वा=कृ+क्त्वा।

सन्धिः-तेनाऽधीतम्=तेन+अधीतम् (दीर्घः)। येनाऽऽशाः येन+आशाः (दीर्घः)।

असेवितेश्वरद्वारमदृष्टविरहव्यथम्।
अनुक्तक्लीबवचनं धन्यं कस्यापि जीवनम्॥24॥

प्रसङ्गः-यस्य जीवनं धन्यं तस्य वैशिष्ट्यमत्र वर्णितम्।

अन्वयः-असेवितेश्वरद्वारम्, अनिष्टविरहव्यथम्, अनुक्तक्लीबवचनम् कस्यापि जीवनम् धन्यम्।

व्याख्या-असेवितेश्वरद्वारम्=अनाश्रितधनिकद्वारम्, अदृष्टविरहव्यथम्= अनवलोकितवियोगदुःखम्, अनुक्तक्लीबवचनम्=अकथितदीनवाक्यम्, कस्यापि= कस्यचित् विरलस्यैव, जीवनं=प्राणधारणम्, धन्यं=प्रशस्यतरम्, भवतीति शेषः।

सरलार्थः-येन कदापि धनिको नाश्रितः, कदापि वियोगजन्यं दुःखं न दृष्टम्, दैन्यवचनं नोक्तम्, तस्य जीवनं धन्यमस्ति।

व्याकरणम् -

समासः-असेवितेश्वरद्वारम्=ईश्वरस्य द्वारम् ईश्वरद्वारम्, न सेवितम् ईश्वरद्वारं येन तत् असेवितेश्वरद्वारम् (ष.तत्पु. बहुब्रीहिः)।

प्रकृति प्रत्ययः-दृष्टः=दृश्+क्त। उक्तः=वच्+क्त। वचनम्=वच्+ल्युट्।

सन्धिः- कस्यापि=कस्य+अपि (दीर्घः:)। असेवितेश्वरद्वारम्=असेवित+ ईश्वरद्वारम् (गुणः)।

न योजनशतं दूरं बाध्यमानस्य तृष्णया।
सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादरः॥25॥

प्रसङ्गः-असन्तुष्टः साकाङ्क्षः सन्तुष्टश्च निराकाङ्क्षो भवति। इत्याह -

अन्वयः-तृष्णया बाध्यमानस्य योजनशतं दूरम् न। सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽपि अर्थे आदरः न भवति।

व्याख्याः-तृष्णया=लोभेन, बाध्यमानस्य=आकृष्यमाणस्य, जनस्य इत्यर्थः। योजनशतं=शतसंख्ययोजनानि, दूरं न=निकटमेव, सन्तुष्टस्य= संतोषसहितस्य जनस्य, करप्राप्तेऽपि=हस्तगतेऽपि, अर्थे=वित्ते, आदरः=सम्मानम्, न= नहि भवतीति शेषः।

सरलार्थः-तृष्णायाः मानवे सर्वोपरि प्रभावो भवति। महत्त्वाकाङ्क्षां पूरयितुं तृष्णापीडितः सः कुत्रापि गन्तुमुद्यतो भवति। सन्तुष्टश्च धनलुब्धो न भवति, स धनं प्रति न धावति।

व्याकरणम्-योजनशतं=योजनानां शतं (ष.तत्पु.)। करप्राप्ते=करे प्राप्तः करप्राप्तः तस्मिन् (स.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-बाध्यमानस्य=बाध्+णिच्+शानच्+ङस्। प्राप्तः=प्र+आप्+क्त।

सन्धिः- करप्राप्तेऽप्यर्थे = करप्राप्ते + अपि + अर्थे (पूर्वरूपं - यण्)। तदत्र अवस्थोचितकार्यपरिच्छेदः श्रेयान्।

व्याख्या- तत्=तर्हि, अत्र=अस्मिन्नवसरे, अवस्थोचितकार्यपरिच्छेदः= परिस्थित्यनुसारं कार्यविनिर्णयम्, श्रेयान्=कल्याणकारी, भवतीति।

को धर्मो? भूतदया, किं सौख्यं? नित्यमरोगिता जगति।
कः स्नेहः? सद्भावः, किं पाण्डित्यं? परिच्छेदः ॥26॥

प्रसङ्गः-प्रश्नोत्तरमाध्यमेन धर्मादयो लौकिकविषयाः प्रतिपादयन् प्राह-

अन्वयः-जगति कः धर्मः? भूतदया, किं सौख्यं? नित्यमरोगिता, कः स्नेहः?सद्भावः, किं पाण्डित्यं? परिच्छेदः।

व्याख्या-जगति=संसारे, कः=कतमः, धर्मः=पुण्यम्, भूतदया=प्राणिषु दया एव सर्वश्रेष्ठो धर्मः। किं सौख्यम् = किं सुखम्। नित्यमरोगिता = सदा रोगरहितता, कः =कतमः, स्नेहः = अनुरागः, सद्भावः = सद्विचारः, किं पाण्डित्यम् = किं वैदुष्यम्, परिच्छेदः = कार्याकार्ययोः निर्धारणम् ।

सरलार्थः- सदा अरोगिता एव सुखं, सर्वश्रेष्ठः स्नेहः सद्भावः, कार्याकार्ययोः निर्धारणमेव पाण्डित्यं वर्तते।

व्याकरणम्-

समासः-भूतदया=भूतेषु दया इति भूतदया (स.तत्पु.)। अरोगिता=न रोगिता=अरोगिता (नञ् तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-सौख्यं=सुख+ष्यञ्। स्नेहः=स्निह्+घञ्। पाण्डित्यम्= पण्डित+ष्यञ्।

सन्धिः-सद्भावः=सत्+भावः(जश्त्वं)। को धर्मः=कः+धर्मः (उत्वं गुणः)।

परिच्छेदो हि पाण्डित्यं यदापन्ना विपत्तयः।
अपरिच्छेदकर्तॄणां विपदः स्युः पदे पदे ॥27॥

प्रसङ्गः-विपदः कथं दूरीक्रियन्ते? इत्याह -

अन्वयः-यदा विपत्तयः आपन्नाः (तदा) परिच्छेदः पाण्डित्यम्। अपरिच्छेदकर्तॄणां विपदः पदे-पदे स्युः।

व्याख्या-यदा=यस्मिन् काले, विपत्तयः=आपत्तयः, आपन्नाः=प्राप्ताः, तदा परिच्छेदः= कर्तव्याकर्तव्यनिर्धारणम्, पाण्डित्यम्=वैदुष्यम्, अपरिच्छेदकर्तॄणाम्= अविचारकर्मकारिणाम्, विपदः=आपत्तयः, पदे-पदे=मुहुर्मुहुः, स्युः=भवेयुः।

सरलार्थः-यदा विपत्तिः सम्मुखं स्यात् तर्हि किं करणीयम्? किं च अकरणीयमिति निर्धारणमेव वैदुष्यम्। यः कार्याकार्ययोः निर्धारणे अक्षमः स पदे-पदे विपदः प्राप्नोति।

व्याकरणम् -

समासः-अपरिच्छेदकर्तॄणां=न परिच्छेदः अपरिच्छेदः (नञ् तत्पु.)। अपरिच्छेदस्य कर्ता तेषां (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- परिच्छेदः=परि+तुक्+छिद्+घञ्। आपन्नाः=आ+पद्+ क्त+टाप्+जस्।

सन्धिः-परिच्छेदः=परि+छेदः (तुक्) यदापन्नाः=यत्+आपन्नाः (जश्त्वम्)।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥28॥

प्रसङ्गः-त्यागस्य महत्वं प्रतिपादयन् आह -

अन्वयः-कुलस्यार्थे एकम् त्यजेत्, ग्रामस्यार्थे कुलम् त्यजेत्, जनपदस्यार्थे ग्रामं त्यजेत्, आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्।

व्याख्या -कुलस्य=वंशस्य, अर्थे=निमित्ते, एकम्=कमप्येकं जनम्, त्यजेत् =मुःेत्, ग्रामस्यार्थे=संवसथस्य

प्रयोजने, कुलं=वंशम्, त्यजेत्=मु◌ेत्, आत्मार्थे= स्वप्रयोजने, पृथिवीं=धराम्, मु◌ेत्=त्यजेत्।

सरलार्थः-कस्यचिदपि एकस्य जनस्य त्यागेन यदि कुलस्य हितं स्यात् तर्हि तं जनं त्यजेत्। ग्रामस्य हिताय कुलमपि त्यजेत्। देशस्य निमित्ते ग्रामस्य त्यागः श्रेयस्करः। आत्मोन्नयनार्थं भूलोकमपि त्यजेत्।

व्याकरणम् -

समासः-आत्मार्थे=आत्मनः अर्थे (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- त्यजेत्=त्यज्+विधिलिङ्+तिप्।

सन्धिः- कुलस्यार्थे=कुलस्य+अर्थे (दीर्घः)। त्यजेदेकं=त्यजेत्+एकम् (जश्त्वम्)।

पानीयं वा निरायासं स्वाद्वन्नं वा भयोत्तरम्।
विचार्य खलु पश्यामि तत् सुखं यत्र निर्वृत्तिः ॥29॥

प्रसङ्गः-यत्र निष्कामभावना तत्रैव सुखमित्याह -

अन्वयः-निरायासं पानीयम् वा भयोत्तरम् स्वादु अन्नं वा, यत्र निर्वृत्तिः तत् सुखम्, विचार्य पश्यामि खलु।

व्याख्या -निरायासम्=श्रमरहितम्, पानीयम्=जलम्, वा, भयोत्तरम्= पश्चाद्भीतियुक्तम्, स्वादु=मधुरम्, अन्नम्=भक्ष्यपदार्थः, वा, यत्र=यस्मिन्, निर्वृत्तिः= शान्तिः, तत् सुखम्=आनन्दः, इति विचार्य=विचिन्त्य, पश्यामि= विलोकयामि, खलु= निश्चयेन।

सरलार्थः-कामं परिश्रमं विना जलं प्राप्नोतु, आहोस्वित् परिश्रमेण भयपूर्णस्थाने स्वादु अन्नम् उपलब्धं स्यात्, परन्तु यत्र शान्तिः तत्र एव सुखं भवति।

व्याकरणम् -

प्रकृति प्रत्ययः-विचार्य=वि+चर्+णिच्+ल्यप्। निवृत्तिः=निर्+वृत्+क्तिन्।

सन्धिः- भयोत्तरम् =भय+उत्तरम् (गुणः), स्वाद्वन्नम्=स्वादु+अन्नम्(यण्)।

इत्यालोच्याऽहं निर्जनवनमागतः।

व्याख्या-इति=एवम्, आलोच्य=सम्यक् विचार्य, अहं=मूषकः, निर्जनवनम् =जनशून्यारण्यम्, आगतः= आगच्छम्।

वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभक्षणम्।
तृणानि शय्या वसनं च वल्कलं न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥30॥

प्रसङ्गः-'निर्धनस्य कृते अरण्यवास एव श्रेयस्करः' इत्याह -

अन्वयः-द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभक्षणम्, तृणानि शय्या, वसनं च वल्कलम् (एतादृशं) व्याघ्रगजेन्द्रसेवितम् वनं वरम्, बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् न वरम्।

व्याख्या -द्रुमालयः=वृक्ष एव गृहम्, पत्रफलाम्बुभक्षणम्=पर्णफल-जल-भोजनम्, तृणानि=घासादीनि, शय्या=शयनस्थानम्, वसनं=परिधानम्, च वल्कलम्= वृक्षत्वक्, एतादृशम्, व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं=शार्दूलकरीन्द्राश्रितम्। वनम्=अरण्यम्, वरम्=कि◌ित् प्रियम्, परन्तु बन्धुमध्ये=बान्धवसमूहे, धनहीनजीवनम्=निर्धनो भूत्वा प्राणधारणम्, न वरम्=कि◌िदपि प्रियं नास्ति।

सरलार्थः-निर्धनतायां अरण्यवासस्य औचित्यं प्रतिपादयति कविः- यत् निर्धनः कुटुम्बे तिरस्क्रियते अतः तस्य कृते वने निवास एव श्रेयस्करः। तत्र वृक्ष एव गृहम्, कन्द-मूल-फल-जलादीनि अनायासमुपलभ्यन्ते।

व्याकरणम् -

समासः-व्याघ्रगजेन्द्रसेवितम्=व्याघ्राश्च गजेन्द्राश्च व्याघ्रगजेन्द्राः तैः सेवितम् (द्वन्द्वः, तृतीयातत्पु.)। बन्धुमध्ये=

बन्धूनाम् मध्ये (ष.तत्पु.)। धनहीनजीवनम्= धनेन हीनं धनहीनं च तत् जीवनम् (तृ.तत्पु., कर्मधा.)।

प्रकृति प्रत्ययः- जीवनम्=जीव्+ल्युट्। सेवितं=सेव्+क्त। भक्षणम्=भक्ष् +ल्युट्। वसनम्=वस्+ल्युट्।

सन्धिः-गजेन्द्रः=गज+ इन्द्रः (गुणः)। द्रुमालयः=द्रुम+आलयः (दीर्घः)। पत्रफलाम्बुभक्षणम्=पत्रफल+ अम्बुभक्षणम् (दीर्घः)।

ततः अस्मत्पुण्योदयादनेन मित्रेणाहं स्नेहानुवृत्याऽनुगृहीतः। अधुना च पुण्यपरम्परया भवदाश्रयः स्वर्ग एव मया प्राप्तः।

व्याख्या-ततः=वनागमनानन्तरम्, अस्मत्पुण्योदयात्=अस्माकं पुण्यस्य परिपाकात्,अनेन=समीपस्थेन, मित्रेण=सुहृदा, काकेन इत्यर्थः। अहं=मूषकः, स्नेहानुवृत्त्या=प्रीत्यतिशयेन, अनुगृहीतः=कृतार्थः कृतः, अधुना च=इदानीं च, पुण्य-परम्परया=सुकृतोदयेन, भवदाश्रयः=भवतः कच्छपस्य आवासस्थानम्। स्वर्ग एव= स्वर्गतुल्यः, मया=मूषकेण, प्राप्तः=लब्धः।

व्याकरणम् -

समासः-अस्मत्पुण्योदयात्=पुण्यस्य उदयः पुण्योदयः, अस्माकं पुण्योदयः तस्मात् (ष.तत्पु.)। स्नेहानुवृत्तिः= स्नेहस्य अनुवृत्तिः स्नेहानुवृत्तिः (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-स्नेहः= स्निह् + घञ्। अनुवृत्तिः= अनु + वृत् + क्तिन्। गृहीतः = गृह् +क्त।

सन्धिः- मित्रेणाहम्=मित्रेण+अहम् (दीर्घः)। पुण्योदयात्=पुण्य+उदयात् (अ+उ=ओ गुणः)। भवदाश्रयः= भवत्+आश्रयः(जश्त्वम्)।

संसारविषवृक्षस्य द्वे एव रसवत्फले।
काव्यामृतरसास्वादः सङ्गमः सज्जनैः सह॥31॥

प्रसङ्गः-दुःखार्णवे संसारे सुखप्राप्तेरुपायो वर्णितः-

अन्वयः-काव्यामृतरसास्वादः सज्जनैः सह सङ्गमश्च संसारविषवृक्षस्य द्वे एव रसवत्फले 'स्तः'।

व्याख्या -काव्यामृतरसास्वादः=कवितासुधारसास्वादनम्, सज्जनैः= भद्रपुरुषैः, सह=साकम्, सङ्गमः= सङ्गतिश्च, संसारविषवृक्षस्य=प्रपःागरलतरोः, द्वे एव= उभे एव, रसवत्फले=आस्वादपूर्णफले, स्तः इति शेषः।

सरलार्थः-दुःखाधिक्येन अयं संसारः विषपादपोऽस्ति। अत्रापि द्वे फलं स्तः ताभ्यां सुखं प्राप्तुं शक्यते। प्रथमं काव्यामृतस्य रसास्वादनम्, द्वितीयःा सतां सङ्गतिः।

व्याकरणम् -

समासः-संसारविषवृक्षस्य=विषस्य वृक्षः विषवृक्ष (ष.तत्पु.), संसारः विषवृक्षः इव (समानाधिकरण तत्पु.) तस्य।

प्रकृति-पृत्ययः- आस्वादः=आ+स्वद्+घञ्। रसवत्=रस+मतुप्।

सन्धिः- काव्यामृतरसास्वादः=काव्य+अमृतरस+आस्वादः (दीर्घः)।

सत्सङ्गः केशवे भक्तिर्गङ्गाम्भसि निमज्जनम्।
असारे खलु संसारे त्रीणि साराणि भावयेत्॥32॥

प्रसङ्गः-असारे संसारे यानि सारयुक्तानि कार्याणि तान्याह-

अन्वयः-असारे खलु संसारे सत्सङ्गः केशवे भक्तिः, गङ्गाम्भसि निमज्जनम् त्रीणि साराणि भावयेत्।

व्याख्या-असारे=सारशून्ये, खलु= नूनमेव, संसारे=लोके, सत्सङ्गः=साधुसमागमः, केशवे=कृष्णे विष्णौ वा, भक्तिः= उपासना, गङ्गाम्भसि=गङ्गायाः जले, निमज्जनम्= स्नानम्, त्रीणि=त्रिसंख्यकानि, साराणि=स्थिरफलानि,

भावयेत्= चिन्तयेत्।

सरलार्थः-वस्तुतः सारशून्योऽयं संसारः, तथापि कानिचित् सारयुक्तानि कार्याणि अत्र सन्ति यैः मानवः पापमुक्तो भवितुं शक्यते।

व्याकरणम् -

समासः-सत्सङ्गः=सतां सङ्गः सत्सङ्गः (ष.तत्पु.)। असारः=न सारः (नञ् तत्पु.)। गङ्गाम्भसि=गङ्गायाः अम्भसि (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- भक्तिः=भज्+क्तिन्। निमज्जनम्=नि+मस्ज्+ल्युट्।

सन्धिः-भक्तिर्गङ्गाम्भसिः=भक्तिः+ गङ्गा+अम्भसि (रुत्वं, दीर्घः)।

अर्थाः पादरजोपमा गिरिनदीवेगोपमं यौवन-
मायुष्यं जलबिन्दुलोलचपलं फेनोपमं जीवनम्।
धर्मे यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गाऽर्गलोद्घाटनम्,
पश्चात्तापहतो जरापरिणतः शोकाग्निना दह्यते॥33॥

प्रसङ्गः-सांसारिकजीवने भौतिकपदार्थानां नश्वरतां प्रतिपादयन् प्राह -

अन्वयः-अर्थाः पादरजोपमाः, यौवनम् गिरिनदीवेगोपमम्, आयुष्यं जललोलबिन्दुचपलम्, जीवनम् फेनोपमम्, यः निश्चलमतिः स्वर्गाऽर्गलोद्घाटनम् धर्मम् न करोति, सः जरापरिणतः पश्चात्तापहतः शोकाग्निना दह्यते।

व्याख्या -अर्थाः=धनानि, पादरजोपमाः=चरणधूलिसदृशाः, यौवनम्= तारुण्यम्, गिरिनदीवेगोपमम्= पर्वतनदीप्रवाहसदृशम्, आयुष्यम्=जीवनकालः, जल-लोलबिन्दुचपलम्=तोयचपलपृषच्चलम्, जीवनम्=प्राणधारणम्, फेनोपमम्= डिण्डीरतुल्यम्, यः=जनः, निश्चलमतिः=स्थिरबुद्धिः सन्, स्वर्गार्गलोद्घाटनम्= सुरलोक-प्रतिबन्धविनाशकम्, धर्मम्=पुण्यम्, न करोति=नाचरति। सः=असौ, पुरुषः, जरापरिणतः=वृद्धावस्थां प्राप्तः पश्चात्तापहतः= मरणसमये वेदनां प्राप्तः, शोकाग्निना= दुःखाग्निना, दह्यते=सन्तप्यते।

सरलार्थः-कविः कथयति यत्-अर्थः चरणरजसदृशोऽस्ति यथा चरणरजो मार्गे गच्छतो जनस्य दृष्टिं बाधते तथैव मानव अर्थगर्वेण अन्धो भवति। यौवनं च पर्वतनदीप्रवाहसदृशमस्ति। एवम् आयुष्यं जीवनःापि क्षणिकम्। अतो यः पुण्यं न करोति स वृद्धावस्थायां शोकाग्निना दह्यते।

व्याकरणम् -

समासः-स्वर्गार्गलोद्घाटनम्=स्वर्गस्य अर्गला स्वर्गार्गला तस्या उद्घाटनम् (ष.तत्पु.)। निश्चलमतिः=निश्चला मतिर्यस्य सः निश्चलमतिः(बहु.)। शोकाग्निना =शोकस्य अग्निना (ष.तत्पु.)।

प्रकृति-प्रत्यय :- परिणतः=परि+नम्+क्त। हतः=हन्+क्त। शोकः= शुच् +घञ्। उद्घाटनम्=उत्+घट्+ णिच्+ल्युट्।

सन्धिः-पादरजोपमाः=पादरज+उपमाः(गुणः)। फेनोपमम्=फेन+उपमम् (अ+उ गुणः)।

युष्माभिः अतिसःायः कृतः तस्यायं दोषः।

व्याख्या :-युष्माभिः=भवद्भिः, अतिसःायः=भूरिपरिगृहः, कृतः=विहितः, तस्य=अतिसःायस्य, अयम्=एषः, दोषः=अभिशापः।

उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम्।
तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाऽम्भसाम्॥34॥

प्रसङ्गः-धनोपार्जनेन अपेक्षापूर्त्यनन्तरं धनागमः स्यात् तर्हि दानेन तत् रक्षणीयम् इत्याह -

अन्वयः-तडागोदरसंस्थानाम् अम्भसाम् परीवाह इव उपार्जितानाम् वित्तानाम् त्याग एव रक्षणम्।

व्याख्या-तडागोदरसंस्थानाम्=सरोवरगर्भस्थितानाम्, अम्भसाम्= जलानाम्, परीवाहः=बहिर्गमनम्, इव=यथा, उपार्जितानाम्=सञ्चितानाम्, वित्तानाम्= धनानाम्, त्यागः=दानम्, एव=अवधारणार्थे, रक्षणम्=पालनम्, भवतीति शेषः।

सरलार्थः-यथा वर्षतौं तडागे भरिते सति तस्य जलं बहिः निर्गच्छति, तथैव उपार्जितधनेन अपेक्षाणां पूर्त्यनन्तरं यदि धनागमः स्यात् तर्हि तद् धनं दानेन रक्षणीयम्।

व्याकरणम् -

समासः-तडागोदरसंस्थानाम्=तडागस्य उदरः तडागोदरः तत्र तिष्ठन्ति तेषाम् ।

प्रकृति प्रत्ययः-उपार्जितानाम्=उप+अर्ज्+क्त+आम्। त्यागः=त्यज्+ घञ्। रक्षणम्=रक्ष्+ल्युट्।

सन्धिः-इवाम्भसाम्=इव+अम्भसाम्(दीर्घः)। तडागोदरसंस्थानाम्=तडाग +उदरसंस्थानाम् (गुणः)।

यदधोऽधः क्षितौ वित्तं निचखान मितम्पचः।
तदधो निलयं गन्तुं चक्रे पन्थानमगृतः ॥35॥

प्रसङ्गः-कृपणस्य स्वभावं वर्णयन् प्राह -

अन्वयः-मितम्पचः क्षितौ अधः अधः यत् वित्तम् निचखान तत् अगृतः अधोनिलयम् गन्तुम् पन्थानम् चक्रे।

व्याख्या -मितम्पचः=कृपणः, क्षितौ=पृथिव्याम्, अधोऽधः=भूमेरधो भागे, यद् वित्तम्=धनम्, निचखान= निखातवान्, तत्=निखननम्, अगृतः=प्रथमतः, अधो-निलयम्=नरकम्, गन्तुम्=यातुम्, पन्थानम्=मार्गम्, चक्रे=कृतवान्।

सरलार्थः-कृपणः पर्याप्तं धनं सञ्चिनोति, भविष्याय पृथिव्यां तत् निखनति। धनचिन्तया स आसक्ते र्मुक्तो भवितुं न शक्यते। आसक्तिरियम् तं जनं नरकं गमयति।

व्याकरणम् -

समासः-मितम्पचः=मितम् पचतीति मितम्पचः ।

प्रकृति प्रत्ययः-गन्तुम्=गम्+तुमुन्। चक्रे=कृ+त (लिट्)।

सन्धिः-यदधोऽधः=यत्+अधः+अधः (जश्त्वम्, उत्वं गुणः पूर्वरूपम्)।

निजसौख्यं निरुन्धानो यो धनार्जनमिच्छति।
परार्थभारवाहीव स क्लेशस्यैव भाजनम् ॥38॥

प्रसङ्गः-यः निजसुखं विस्मरन् धनार्जने एव प्रवर्तते, तदनुचितम्। इत्याह -

अन्वयः-यः निजसौख्यम् निरुन्धानः धनार्जनम् इच्छति। सः परार्थभारवाही इव क्लेशस्य एव भाजनम् भवति।

व्याख्या-यः=जनः, निजसौख्यम्=स्वसुखम्, निरुन्धानः=निवारयन्, धनार्जनम् =अर्थसंगृहम्, इच्छति=वाञ्छति, सः=असौ, परार्थभारवाही= अन्यनिमित्तगुरुपदार्थानां वहनकर्ता, इव=यथा, क्लेशस्य=दुःखस्य, भाजनम्=पात्रम्, भवतीति शेषः।

सरलार्थः-मनुष्यः कदापि स्वसुखानि निवारयन् धनार्जनं न इच्छेत्, अन्यथा स परार्थभारवाही गर्दभ इव दुःखमेव प्राप्नोति।

व्याकरणम्-

समासः-निजसौख्यं=निजस्य सौख्यं (ष.तत्पु.)। धनार्जनम्=धनस्य अर्जनम् (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- निरुन्धानः=नि+रुध्+शानच्। सौख्यं=सुख+ष्यञ्।

सन्धिः- क्लेशस्यैव=क्लेशस्य+एव (वृद्धिः)। भारवाहीव=भारवाही+इव (दीर्घः)।

दानोपभोगहीनेन धनेन धनिनो यदि।
भवामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ॥37॥

प्रसङ्गः-दानोपभोगरहितेन धनेन कोऽपि धनी न भवति। इत्याह -

अन्वयः-दानोपभोगहीनेन धनेन धनिनो यदि तेनैव धनेन वयम् धनिनः किं न भवामः।

व्याख्या - दानोपभोगहीनेन=त्यागोपभोगरहितेन, धनेन=वित्तेन, धनिनः= धनवन्तः, यदि=चेत्, (तर्हि) तेनैव=पूर्वनिर्दिष्टेनैव, धनेन=द्रव्येण, धनिनः=धनवन्तः, किं न भवामः=किं न स्मः।

सरलार्थ :-लोकेऽस्मिन् यदि कृपणो धनिकः स्यात् तर्हि सर्वे जनाः कृपणतां स्वीकरिष्यन्ति। तन्न, यतोहि दानोपभोगहीनेन धनेन कोऽपि धनी न भवति।

व्याकरणम् -

समासः-दानोपभोगहीनेन=दानं च उपभोगश्च दानोपभोगः=ताभ्यां हीनं, तेन (द्वन्द्वः, तृतीया तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- धनिनः=धन+इनि+जस्। दानम्=दा+ल्युट्। उपभोगः= उप+भुज्+घञ्।

सन्धिः- तेनैव=तेन+एव (वृद्धिः) दानोपभोगः=दान+उपभोगः (गुणः)।

धनेन किं? यो न ददाति नाऽश्नुते,
बलेन किं? यश्च रिपून् न बाधते।
श्रुतेन किं? यो न धर्ममाचरेत्,
किमात्मना? यो न जितेन्द्रियो भवेत्॥38॥

प्रसङ्गः-अत्र धनबलज्ञानात्मसाक्षात्कारादीनाम् औचित्यं प्रतिपादयन् प्राह -

अन्वयः-यः न ददाति न अश्नुते (तस्य) धनेन किं? यः च रिपून् न बाधते (तस्य) बलेन किं? यः च धर्मम् न आचरेत् (तस्य) श्रुतेन किं? यः जितेन्द्रियो न भवेत् (तस्य) आत्मना किम्?

व्याख्या -यः=जनः, न ददाति=न वितरति, न अश्नुते=न भुङ्क्ते, तस्य, धनेन=वित्तेन, किम्=किमपि प्रयोजनं न, यः च=जनः, रिपून्=शत्रून्, न बाधते= दण्डयति, तस्य, बलेन=पराक्रमेण, किं=किं प्रयोजनम्? यः च=जनः, धर्मम्= पुण्यम्, न आचरेत्=न कुर्यात्, तस्य, श्रुतेन=शास्त्रश्रवणेन, किं=न किमपि प्रयोजनम्, यः=जनः, जितेन्द्रियः= वशीकृतहृषीकः, न भवेत्=न स्यात्, तस्य =पुरुषस्य, आत्मना=शरीरेण, किं=किमपि प्रयोजनं नास्ति।

सरलार्थः-यो जनो धनं न ददाति, न च उपभुङ्क्ते, तस्य धनं व्यर्थमस्ति। यो रिपून् न दण्डयति तस्य बलं निरर्थकम्। यो धर्मं न आचरति तस्य शास्त्रश्रवणेन को लाभः? यो जितेन्द्रियो न तस्य शरीरलाभेन किमपि प्रयोजनं नास्ति।

व्याकरणम् -

समासः-जितेन्द्रियः=जितानि इन्द्रियाणि येन सः जितेन्द्रियः=(बहुव्रीहिः)।

प्रकृति प्रत्ययः- श्रुतेन=श्रु+क्त+टा। जितः=जि+क्त+सु।

सन्धिः-नाश्नुते=न+अश्नुते (दीर्घः) जितेन्द्रियः=जित+इन्द्रियः (गुणः)।

असम्भोगेन सामान्यं कृपणस्य धनं परैः।
अस्येदमिति सम्बन्धो हानौ दुःखेन गम्यते॥39॥

प्रसङ्गः-कृपणस्य धनं परकीयमेव मन्तव्यं, यतोहि तस्य विनाशः सुनिश्चितः इत्याह-

अन्वयः-कृपणस्य धनम् असम्भोगेन परैः सामान्यम्, हानौ दुःखेन अस्य इदम् इति सम्बन्धः गम्यते।

व्याख्या -कृपणस्य=कदर्यस्य, धनम्=वित्तम्, असम्भोगेन=उपभोगशून्येन, परैः=धनरहितैः, सामान्यम्= तुल्यम्, हानौ=धननाशे सति, दुःखेन=कष्टेन, अस्य= कृपणस्य, इदम्=एतद्धनम्, इति, सम्बन्धः=स्वस्वामिभावरूपः, गम्यते=ज्ञायते।

सरलार्थः-कृपणस्य धनं दानोपभोगहीनम्, अतः परकीयतुल्यमस्ति। तदा तस्य तृतीया गतिः अर्थात् विनाशो भवति, तदा तेन सह कृपणस्य सम्बन्धो भवति यद् अस्य कृपणस्य धनं नष्टम्।

व्याकरणम् -

समासः-असम्भोगेन=न सम्भोगः तेन (नञ्, तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- सामान्यं=समान+ष्यञ्। सम्भोगः=सम्+भुज्+घञ्।

सन्धिः-अस्येदमिति=अस्य+इदम्+इति (गुणः)।

न देवाय न विप्राय न बन्धुभ्यो न चात्मने।
कृपणस्य धनं याति वह्नितस्करपार्थिवैः ॥40॥

प्रसङ्गः-कृपणधनस्य का गतिः भवति? इत्याह -

अन्वयः-कृपणस्य धनं देवाय न, विप्राय न, बन्धुभ्यः न, आत्मने च न अस्ति। (परं) वह्नितस्करपार्थिवैः याति।

व्याख्या -कृपणस्य=कदर्यस्य, धनं=वित्तम्, देवाय=सुराय, न=नहि, विप्राय न=ब्राह्मणाय न, बन्धुभ्यः न= बान्धवेभ्यो न, आत्मने च न=स्वस्मै च न, अस्ति=वर्तते, परं, वह्नितस्करपार्थिवैः=अग्निचौरराजभिः सह, याति= गच्छति।

सरलार्थः-कृपणस्य धनं देवायं नास्ति यतोहि स धर्माचरणे कृपणताम् आचरति। तथैव ब्राह्मणाय बन्धुभ्यश्चापि नास्ति यतोहि स स्वार्थी भवति। स्वस्मै अपि स धनं नोपभुङ्क्ते। अतस्तस्य धनं अग्नौ विनश्यति, अथवा चौरैर्विनश्यते आहोस्वित् नृपेण अपह्रियते।

व्याकरणम् -

समासः-वह्नितस्करपार्थिवैः=वह्निश्च तस्करश्च पार्थिवश्च तैः(द्वन्द्वः)।

सन्धिः-चात्मने=च+आत्मने (दीर्घः)।

दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम्।
त्यागसहितःा वित्तं, दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ॥41॥

प्रसङ्गः-कल्याणचतुष्ट्यं दुर्लभमिति प्रतिपादयन् आह -

अन्वयः-प्रियवाक्सहितम् दानम् अगर्वम् ज्ञानम् क्षमान्वितम् शौर्यम् त्यागसहितः वित्तम् च एतत् चतुर्भद्रम् दुर्लभम् अस्ति।

व्याख्या -प्रियवाक्सहितम्=मधुरवचनयुक्तम्, दानम्=वितरणम्, अगर्वम्= दर्पशून्यम्, ज्ञानम्=बोधः, क्षमान्वितम्=तितिक्षायुक्तम्, शौर्यम्=वीरता, त्यागसहितम्= दानयुक्तम्, वित्तम्=धनम्, च, एतत्=इदम्, चतुर्भद्रम्= कल्याणचतुष्टयम्, दुर्लभम्= कठिनम् अस्तीति शेषः।

सरलार्थः-आत्मकल्याणमेव मानवस्य उत्कृष्टमुद्देश्यमस्ति। तस्य कृते प्रियवचनसहितं दानं कुर्यात्, परं धनिनो दानसमये खिन्नाः भवन्ति, तद्दानं कल्याणाय न भवति, तथैव गर्वरहितं ज्ञानमपि कल्याणाय भवति। एवं सहनशीलतासहितं शौर्यं दानयुक्तं धनःा एतानि चत्वारि कल्याणानि लोके दुष्प्राप्यानि सन्ति।

व्याकरणम् -

समासः-त्यागसहितं -त्यागेन सहितं (तृ.तत्पु.)। चतुर्भद्रम् चतुर्णां भद्राणां समाहारः तत् (द्विगुः)।

प्रकृति प्रत्ययः- दानम्=दा+ल्युट्। शौर्यम्=शूर+ष्यञ्। त्यागः= त्यज्+घञ्।

सन्धिः-क्षमान्वितम्=क्षमा+अन्वितम् (दीर्घः)। एतच्चतुर्भद्रम्=एतत्+ चतुर्भद्रम्। (श्चुत्वम्)।

कर्तव्यः सःायो नित्यं कर्तव्यो नातिसःायः।
पश्य सःायशीलोऽसौ धनुषा जम्बुको हतः ॥42॥

प्रसङ्गः-अतिसःायः प्राणिनो विनाशस्य हेतुः, अतः सःायः कर्तव्यः अतिसःायो न इत्याह -

अन्वयः-नित्यं सःायः कर्तव्यः, अतिसःायः न कर्तव्यः, सःायशीलः, असौ जम्बुकः धनुषा हतः इति पश्य।

व्याख्या-नित्यं=प्रतिदिनम्, सःायः=धनसंगृहः, कर्तव्यः=विधातव्यः, अतिसःायः=अधिकद्रव्यसङ्गृहः, न कर्तव्यः=न करणीयः, सःायशीलः=संगृही, असौ =अयम्, जम्बुकः=शृगालः, धनुषा=चापगुणेन, हतः=मारितः, इति

पश्य=विलोकय।

सरलार्थः-सुव्यवस्थितजीवनं यापयितुं मानवेन द्रव्यसंगूहः करणीयः। परन्तु अतिसञ्चय न कर्तव्यः, यतोहि अतिसःाय विनाशस्य हेतुरस्ति। यथा शृगालः अतिसःायेन मृतः।

व्याकरणम् -

सःायशीलः=सःाय एव शीलो यस्य स सःायशीलः (बहुब्रीहिः)।

प्रकृति प्रत्ययः- हतः=हन्+क्त। कर्तव्यः=कृ+तव्यत्।

सन्धिः-नातिसःायः=न+अतिसःायः (दीर्घः)। संचयशीलोऽसौ= सःायशीलः + असौ (रुत्वं, उत्वं, गुणः, पूर्वरूपम्)।

अभ्यासार्थ-प्रश्नाः

बहुचयनात्मकप्रश्नाः

अधोलिखितानां प्रश्नानां चतुर्षु विकल्पेषु समुचितमुत्तरं लिखत -

1. परिव्राजकानाम् आवसथः कुत्र आसीत् -
   (अ)पाटलीपुत्रे (ब) भागीरथीतीरे (स) चम्पकायां नगर्य्याम्(द) पुष्करे ( )
2. चूडाकर्णः आसीत् -
   (अ)परिव्राजकः (ब) मूषकः (स) काकः (द)मृगः ( )
3. सदानुरक्तस्य जनस्य लक्षणं नास्ति-
   (अ) विमला दृष्टिः (ब) प्रसन्नं मुखम् (स) मधुरा वाणी (द) अदृष्टिदानम् ( )
4. कस्य गृहं शून्यं भवति-
   (अ) अपुत्रस्य (ब) सन्मित्ररहितस्य (स) मूर्खस्य (द) सर्वेषाम् ( )
5. किं पाण्डित्यम्?
   (अ) सद्भावः (ब) भूतदया (स)परिच्छेदः (द) अरोगिता ( )

अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः-

1. चूडाकर्णो नाम परिव्राजकः कुत्र प्रतिवसति स्म?
2. भिक्षापात्रं नागदन्तके अवस्थाप्य कः स्वपिति स्म?
3. चूडाकर्णस्य प्रियसुहृत् कः आसीत्?
4. मूषकस्य त्रासार्थं चूडाकर्णः केन भूमिमताडयत्?
5. 'अदृष्टिदानमि'ति कस्य जनस्य लक्षणं कथितम्?
6. 'भद्र! नाहं विरक्तः, इति केन कथितम्?
7. चूडाकर्णेन मन्दमुपसर्पन् कः अवलोकितः?
8. कस्यां सत्यां सर्वं शून्यप्रायं प्रतीयते?
9. को जनः कार्पण्यं न गच्छति?
10. अर्थनाशं को न प्रकाशयेत्?
11. कस्मात् ह्रियमेति?
12. निधनता कासाम् आस्पदं भवति?

13. बुद्धिः केन चलति?
14. आत्मद्रोही को भवति?
15. किं नाम सौख्यम्?
16. कस्यार्थे पृथिवीं त्यजेत्?

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः

1. सदानुरक्तस्य जनस्य किं लक्षणम्?
2. चूडाकर्णो मूषकस्य त्रासार्थं किमकरोत्?
3. विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणं लिखत?
4. वीणाकर्णो कूर्दन्तं मूषकमवलोक्य किम् आह?
5. परिव्राजकेन मूषकस्य धनं केन प्रकारेण गृहीतम्?
6. कः पुमांल्लोके पण्डितो भवति?
7. दारिद्र्यं मरणाद् अवरं कथम्?
8. मतिमान् किं न प्रकाशयेत्?
9. कस्य जीवनं मरणतुल्यमस्ति?
10. संसारविषवृक्षस्य द्वे रसवत्फले के स्तः?
11. असारे संसारे कानि त्रीणि साराणि भावयेत्?
12. शोकाग्निना को दह्यते?
13. परार्थभारवाहीव क्लेशस्य भाजनं को भवति?
14. दुर्लभं चतुर्भद्रं किमस्ति?
15. जम्बुकः कथं हतः?

निबन्धात्मक प्रश्नाः-

1. 'मूषकपरिव्राजककथा' हिन्द्यां संस्कृते वा लेख्या।
2. 'दारिद्र्यं मरणादपि अवरमि'ति सविस्तरो विवेचनीयः।
3. याच्ञावृत्तिः सर्वथा हेया। कथम्?
4. त्यागस्य महत्त्वं प्रतिपादनीयम्।

उत्तरमाला (बहुचयनात्मक-प्रश्नानाम्)

(1)स (2) अ (3)द (4)अ (5)स

व्याकरणसम्बन्धिनः प्रश्नाः-

1. सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धेर्नाम लिखत -

अभ्यासक्तः	=	अभि+आसक्तः	=	यण् सन्धिः।
सदानुरक्तस्य	=	.......+	=	....
पुरुषस्याल्पमेधसः	=	.......+	=	....
व:ान:ा	=	.......+	=	....
परत्रेह	=	.......+	=	....
भवदाश्रयः =	.......+	=	....	

को धर्मः	=	.......+	=	....
तथैव	=	.......+	=	....

2. प्रकृति-प्रत्ययौ लेख्यौ -

यथा -	प्रसन्नम्	=	प्र+सद्+क्त।
अनुरागः	=..............	=	....
उत्प्लुत्य	=..............	=	....
लावण्यम्	=..............	=	....
त्यागः	=..............	=	....
रक्षणम्	=..............	=	....
सम्भोगः	=..............	=	....
बुद्धिः	=..............	=	....

3. अधोलिखितवाक्येषु कोष्ठके निर्दिष्टलकारानुसारं समुचितं रूपं लिखत-

(अ) चूडाकर्णो भूमिं ताडयति। (लङ्)।

(ब) एनं मूषकं पश्यसि। (लोट्)।

(स) मतिमान् अर्थनाशं न प्रकाशयति। (विधिलिङ्)

(द) रामो राजा भवति। (लिट्)।

(य) वैज्ञानिकः आविष्कारं कुर्यात्। (लट्)।

4. **(अ)असमस्तपदानां समासो विधेयः-**

1.कथायाः प्रसङ्गः	=	....
2.कुत्सिताः सरितः	=	....
3.जर्जरश्चाऽसौ वंशखण्डः	=	....
4.जितानि इन्द्रियाणि येन सः	=	....
5.न रोगिता	=	....

(ब)समस्तपदानां विग्रहः कार्यः-

1. हरिहरकथा	=	....
2. कथानुरागः	=	....
3. अल्पमेधसः	=	....
4. शान्तचेतसाम्	=	....
5. तडागोदरसंस्थानाम्	=	....

5. अधोलिखितपदानां मूलशब्द -विभक्ति-वचन-लिङ्गादीनि निर्दिशत-

1. भवान्	-	भवत्+प्रथमा+एकवचन्+पुंलिङ्गः।
2. परिव्राजकः	-	....
3. लोके	-	....
4. स्तबकस्य	-	....
5. पृथिवीम्	-	....

6. धनेन - ....

7. वित्तानाम् - ....

6. कोष्ठके स्थितं शब्दमाश्रित्य समुचितं विभक्तिप्रयोगं कृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. स भिक्षापात्रं ...... अवस्थाप्य स्वपिति। (नागदन्तक, सप्तमी एकव.)
2. चूडाकर्णो.......... अताडयत्।(भूमि, द्वितीया एकवचनम्)
3. नृपः.......... धनं ददाति। (निर्धन, चतुर्थी बहुवचनम्)
4. ....गृहे बहूनि वस्तूनि सन्ति। (अस्मद्, षष्ठी एकवचनम्)
5. हेमन्तविकासौ .... सह गङ्गापुरं गच्छतः।(मातृ, तृतीया एकव.)